
БИБЛИОТЕКА DISSERTATIO

Др Жарко Димитријевић

Четири стуба сигурности снабдевања енергетског тржишта

Задужбина Андрејевић
Београд, 2016.

*За оне који су ми у мислима
и који ме подржавају на академском путу
константног усавршавања.*

*Хвала мојим родитељима, супрузи, деци,
брату, рођацима, пријатељима.*

Садржај

	Предговор	73
1.	Сажетак	75
2.	Увод	77
3.	Сигурност снабдевања енергетског тржишта	79
3.1.	Модел координисане међузависности	80
3.2.	Модел међусобне условљености	81
3.3.	Модел мултилатералне солидарности	82
4.	Приступ енергетским изворима	84
4.1.	Приступ необновљивим изворима енергије	84
4.1.1.	Експлоатација необновљивих извора	85
4.1.2.	Повреда „интереса очекивања“	86
4.1.3.	<i>Rebus sic stantibus</i>	87
4.2.	Приступ обновљивим изворима енергије	88
5.	Приступ енергетском тржишту	90
5.1.	Приступ затвореном тржишту	91
5.2.	Приступ отвореном тржишту	91
5.2.1.	„Газпром“ клаузула	92
6.	Енергетска ефикасност и заштита животне средине	94
6.1.	Супституција потрошње	95
6.1.1.	Начело реципроцитета на међународном енергетском тржишту	96
7.	Повећање резерви	101
7.1.	Сток аранжмани (<i>Stock arrangements</i>)	101
7.2.	<i>Ring</i> концепт	104

8.	Стубови сигурности снабдевања у праву Републике Србије	107
8.1.	Енергетска безбедност <i>in generalis</i>	108
8.2.	Развој енергетског тржишта	108
8.2.1.	Развој националног тржишта	108
8.2.2.	Развој регионалног тржишта	109
8.3.	„Одржива енергетика“	109
8.4.	Осавремењивање регулаторног оквира	113
8.4.1.	Осавремењивање регулаторног оквира прихватањем међународних обавеза	113
8.4.2.	Примена усвојених стандарда	115
8.4.2.1.	Формално одређење	116
8.4.2.2.	Материјално одређење	118
9.	Закључак	120
10.	Напомене	122
11.	Индекс појмова	131
12.	Литература	64

Предговор

Ова монографија је настала као резултат вишегодишњег напора аутора да идентификује правно-теоријске, правно-политичке и правно-економске аспекте сигурности снабдевања енергетског тржишта, емпиријски их тестира и докаже. Анализом друштвених појава, насталих као резултат односа понуде и тражње на међународном енергетском тржишту, аутор се труди да идентификује параметре (пре свега правно-економске природе) који су довели до стварања норми, које се данас подводе под правила међународног права енергетике.

Правци развоја постојећих правних норми из те области омеђени су опречношћу интереса двеју групација – држава потрошача и држава произвођача енергената, стога је предмет истраживања ограничен на испитивање могућности даљег развоја енергетских односа, а не на оправдање постојећих мишљења.

Задатак је правних норми да постојеће или будуће друштвене односе уреде на начин који ће обезбедити њихову доследну примену, међутим, пракса често показује да редактори нормативног текста међународне регулативе често нису у стању да споје опречне ставове у једном документу, што резултира његовим неприхватањем. Ипак, с обзиром на стратешку важност енергетског питања, сигурност снабдевања тржишта енергената и даље остаје идеја водила, својеврсна парадигма стварања нових правних правила у међународној енергетској области.

Ова монографија је намењена академској и стручној јавности, студентима као и свим заинтересованим истраживачима чији је циљ да стекну бољи увид у међународне енергетске односе. С тим у вези, коректно је истаћи да она не садржи потпуну анализу односа нити све постојеће детерминанте. Сви изнети судови подложни су критици, чак и самог аутора, имајући у виду да се радом предлаже стварање нових правила која би сигурност снабдевања посматрала са четири међусобно повезана аспекта.

Аутор користи прилику да се захвали пре свега својој породици и пријатељима који су га годинама бодрили у идеји да се усавршава и изучава материју којом се бави у монографији и без чије подршке монографија не би настала. Велику захвалност аутор жели да изрази и колегама који су му својим знањем, искуством и датим саветима несебично помогли током истраживања: академику Градимиру Миловановићу; др Предрагу Цветковићу, ванредном професору Правног факултета Универзитета у Нишу; др Александру Ћирићу, редовном професору Правног факултета

Универзитета у Нишу; др Радовану Вукадиновићу, редовном професору Правног факултета Универзитета у Крагујевцу; др Срђану Голубовићу, редовном професору Правног факултета Универзитета у Нишу; др Тамари Миленковић-Керковић, редовном професору Економског факултета Универзитета у Нишу; др Радославу Бубњу, редовном професору у пензији; др Јелени Петровић, ванредном професору Природно-математичког факултета Универзитета у Нишу; др Александру Мојашевићу, доценту Правног факултета Универзитета у Нишу.

1.

Сажетак

Предмет ове монографије јесте анализа стања постојећих међународних енергетских односа и идентификација могућих праваца развоја регулаторног оквира, са циљем заштите сигурности снабдевања тржишта енергената. Препреке развоја сарадње енергетских учесника на мултилатералном нивоу често се могу редефинисати на регионалном, и тиме међусобно приближити. Граница уравнотежења супротстављених интереса држава потрошача и држава произвођача на међународном енергетском тржишту сагледана је кроз Вајерштрасову тачку међусобних односа. Географска дисперзија фосилних горива, парцијална монополизација, флукуација цена, фактори политичке природе, нерационално коришћење енергије, фрагментација тржишта само су неке од области заједничких интересних сфера. Полазећи од основних модела сарадње енергетских учесника указано је на заједничке проблеме који се могу посматрати са два аспекта. Прво, они представљају основ изградње чвршћих и материјално заснованих пословних, стратешких веза јер њихово решавање смањује број отворених питања између учесника. Друго, различит приступ наведеном представља основ за даље продубљивање спорних ставова.

Међународни енергетски односи не треба нужно да доводе до поларизације енергетског тржишта која се путем прихватања појединих нормативних решења преноси на националне системе, већ је неопходно сложити се прво око заједничких позиција на који начин се решавају многа, често регионална питања. Стога је пут општег прихватања међународних енергетских прописа специфичан. Покушај за мултилатералним прихватањем општег документа, каква је била Повеља о енергији, био је преурањен, али су друштвени односи изазвали изградњу појединачних, конкретних јавно-правних и приватно-правних докумената који су данас саставни део Међународног права енергетике, са тенденцијом прихватања четири правца развоја, нужно водећи до прихватања општих начела. У монографији се анализирају поједини аспекти приступа изворима, приступа тржишту, обезбеђивања заштите животне средине и енергетске ефикасности, као и обезбеђивања услова стварања резерви као основним стубовима сигурности снабдевања.

Кључне речи:

1. Повеља о енергији
2. парадокс законитости
3. Вајерштрасова тачка
4. енергетски односи
5. енергетска заједница
6. супституција потрошње
7. сток аранжмани
8. *ring* концепт
9. привредна (не) сигурност

2. Увод

Неравномеран географски (регионални, континентални) распоред енергетских потенцијала, као и лимитираност експлоатације појединих извора (обновљивих и необновљивих) основ је поделе држава на оне које превасходно производе и оне које превасходно конзумирају енергенте. Однос између понуде држава које испоручују и тражње држава које троше енергију основ је детерминисања цене енергената на међународном тржишту. Чест је случај да осим понуде и тражње тржиште карактеришу фактори неекономске природе који доводе до стварања картела, олигопола, монопола и сличних појава. Тржиште енергената је целовит систем, при чему поремећаји у једном региону или чак и само једној држави угрожавају функционалност глобалног енергетског снабдевања. Стога се заштита сигурности снабдевања на националном нивоу не може остварити без међународног регулаторног оквира који би то гарантовао.

Сигурност снабдевања тржишта енергената може се дефинисати као способност одређеног тржишта да може понудом да одговори на тренутну тражњу. У правном смислу, под сигурношћу снабдевања подразумевају се сва правна правила која учесницима на енергетском тржишту обезбеђују: 1) приступ енергетским изворима, 2) приступ тржишту енергената и енергије, 3) енергетску ефикасност и заштиту животне средине, и 4) стварање неопходних резерви енергената (стубови сигурности снабдевања). У овој монографији аутор је покушао да укаже на проблеме обезбеђивања стабилности стубова и на сличности постојања данашњих система заштите у односу на историјски добро познате и препознатљиве.

Приступ изворима сагледан је кроз призму специфичности приступа необновљивим и обновљивим изворима. И у једном и у другом случају долази до повећаног обима инвестиција, али садржина права на заштиту поприма сасвим другачији карактер у односу на било који други вид инвестиционог улагања. Анализа указује на два кључна питања која се у пракси јављају: прво актуелизује теоријске дилеме *rebus sic stantibus* у односу на дугорочне инвестиције, а имајући у виду нагли пораст цене нафте, почевши од првог нафтног шока па надаље; друго елаборира фактичко деловање појединих међународних актера у оквиру дилеме чији су извори енергије (земље на чијој територији се експлоатишу или опште добро свих народа).

Да ли је могуће забранити приступ заинтересованом учеснику на тржишту енергије – питање је на које се тражи одговор у оквиру излагања о

приступу енергетском тржишту. Посебна пажња се посвећује и супституцији потрошње, као основном предуслову постизања већег степена сигурности снабдевања подизањем нивоа енергетске ефикасности.

Виши ниво енергетске ефикасности нужно не доводи до смањења потрошње енергије услед појаве познате под називом *rebound* ефекат, те је неопходно додатно обезбедити сигурност снабдевања стварањем резерви.

Резерве користе сигурности снабдевања, али могу да штете животној средини, те је решење пронађено у тзв. *ring* концепту, чијом применом се врши дисперзија ризика наглих одступања у понуди, као и ризика нарушавања екосистема.

3.

Сигурност снабдевања енергетског тржишта

Питање сигурности снабдевања као међународног (глобалног) проблема први пут је актуелизовано након изведеног државног удара у Либији и догађајима на међународној сцени који су убрзо након тога уследили. Нови председник Муамер ел Гадафи (*Muammar Al Gaddafi*) 1971. године је истрајао на новом споразуму и напуштању концепта добити пола-пола са концесионим компанијама. Рат који је убрзо почео нападом на Израел, изазвао је мешање великих војних сила, тадашњег СССР и САД. Арапске чланице ОПЕК-а 16. октобра 1973. објавиле су увођење нафтног ембарга свим савезницима због помоћи Израелу. Резултат такве одлуке је било вишеструко повећање цена нафте између октобра 1973. и априла 1974. године. Цене нафте су се подигле са 2,5 долара по барелу на готово 13 долара по барелу. Такође, најављена је ревизија постојећих уговора о концесијама по угледу на пример Либије.

Више деценија међународна заједница се трудила да до тако драстичних турбуленција на енергетском тржишту не дође, међутим, нагли скокови цене нафте и гаса у протеклом периоду сведоче да уложени труд није био адекватан.

Разлози за то су многобројни. Кључни разлог јесте непостојање опште прихваћеног међународног документа који би на целовит начин уредио међународно енергетско тржиште. Приступање већег броја држава Повељи о енергији⁽¹⁾ не очекује се у скоријој будућности управо услед великог интересног сукоба између енергетских учесника. Такође, ни секторални споразуми који су на први поглед имали шансу општег прихватања након пар година примене појединих држава у све већој мери губе подршку. Еклатантан пример јесте Кјото протокол⁽²⁾ из којег је иступила Канада, велики енергетски конзумент. Велику наду представљају нови споразуми из те области, о чему следе излагања.

Још један узрочник игра важну улогу на енергетском тржишту. Ради се о нагом развоју појединих индустријских цинова: азијских тигрова,⁽³⁾ земаља БРИКС-а (BRICS)⁽⁴⁾ и других потенцијалних технолошких чуда која ће се развити у блиској будућности. Наглим развојем тражи се све већа количина енергената, и то у деловима света за која се тешко могло претпоставити да ће претпостављеним темпом достићи грандиозну величину енергетског тржишта. Претпоставке нису биле тачне, што је изазвало неспремност других учесника да у дужем временском периоду одолевају

константном порасту тражње услед интензивног пораста индустријског развоја, пре свега заснованог на модерним технологијама и извозу.

Осим дипломатских преговора и интересне трговине у циљу заштите сигурности снабдевања у новонасталим околностима, међународна пракса бележи остваривање сарадње у оквиру модела који добро функционишу између циљно блиских енергетских учесника. Након дешавања познатих у историји као „арапско пролеће“, ⁽⁵⁾ сигурност снабдевања добија ново значење [9], а историјски познати модели иновирану садржину.

Пракса издваја више модела функционисања међусобне сарадње, од којих ће бити поменути модел координисане међузависности, модел међусобне условљености и модел мултилатералне солидарности.

3.1. Модел координисане међузависности

Модел координисане међузависности је познат од давнина. Још су феудалци удруживали своје регате како би држали монопол на превоз дрвета са једног одређеног подручја. Данас модел координисане међузависности може имати два одређења – позитивно и негативно. Прво подразумева однос између два економски независна партнера који се међусобно удружују ради остваривања обостраних интереса и заједничког поступања по правилима унапред договореног система, и не подразумева заједничко инвестирање. Удруживање може бити формално неуређено и институционализовано. Пример за формално неуређено удруживање датира из прошлог века. Реч је о деловању тзв. „седам сестара“ ⁽⁶⁾. Својим симултаним акцијама изазвале су нагли пад цена нафте који је нарочито погодио привреде Венецуеле, Ирака, Ирана, Кувајта и Саудијске Арабије. Као посебан вид контрамере, ОПЕК (ОПЕС) ⁽⁷⁾ настао је 1960. године са циљем стварања форума ради размене мишљења о одржавању редовних консултација о питањима у вези са производњом, прерадом и продајом нафте, односно за усаглашавање економских политика у области нафте држава чланица ове организације.

Кључни инструмент којим се државе чланице на институционалном нивоу служе јесу извозне квоте, како би заштитили тржиште од непредвиђених флукуација цена. Међутим, током вишедеценијског постојања тешко је било ускладити личне интересе појединих држава са општеприхваћеним. Кључни проблем је у расподели учешћа које свака држава треба да има у оквиру договора. Решење се налази у чињеници да ће непостизањем договора доћи до великих тржишних померања, а велике осцилације цена не штете интересима искључиво потрошача, већ и произвођача, јер дугорочно гледано, услед отежане процене кретања цена у будућем периоду могу довести до великих губитака (и обратно). Стога је циљ примене модела координисане међузависности у конкретном примеру одржавање стабилних цена нафте на светском тржишту и заштита сигурности извоза, тиме и снабдевања. ⁽⁸⁾

Овакав вид деловања јасно испољава карактеристике картела, који је према тренутно важећим схватањима негативна појава на тржишту, имајући у виду да не постоји апсолутна слобода сучељавања понуде и

тражње. Међутим, картелизација енергетског тржишта доводи и до друге негативне појаве, а која битно може да утиче на сигурност снабдевања. Реч је о тзв. пресликавању привредно-економских и политичких прилика међу чланицама картела. Наиме, картелски карактер ОПЕК-а омогућио је стицање великих количина финансијских средстава које није било могуће уложити на сопственим тржиштима услед недостатка инвестиционих могућности. Пласирање тако стеченог вишка капитала довело је до увећања иметка чланица картела и тзв. петродоларизације [30], односно до окретања економије ка инвестицијама и ван граница земље,⁽⁹⁾ те је тежиште интереса из оквира искључиво сопствених граница пребачено и на друга тржишта [6]. Испреплетаност интереса међусобно повезаних партнера може довести и до негативног одређења модела. Правно-политичка померања на једном тржишту могу условити померања и на другом. Иако померања не морају искључиво бити узрокована енергетском политиком, нефункционисање договореног у оквиру модела доводи до експортних дисторзија, односно до урушавања сигурности снабдевања. Ова тврдња је 2011. године потврђена у оквиру дешавања познатих под називом „арапски устанак“⁽¹⁰⁾ – када је дошло до недоговореног великог повећања цене нафте, која се касније вратила на нижи ниво. Тржиште је одговорило на бојазан да ће услед политичких дешавања доћи до веће несташице енергената, што ће надаље утицати на пораст цене.

Заштита од утицаја овог модела на тржишна кретања може се делимично остварити путем примене модела међусобне условљености.

3.2. Модел међусобне условљености

Моделом међусобне условљености два или више интересно конкурентних или супротстављених учесника заједнички инвестирају како би остварили обострану корист на међународном енергетском тржишту. Овим моделом премошћава се јаз опречних интереса увођењем нове променљиве, односно заједничког циља. Најчешћи вид примене модела међусобне условљености јесте удруживање више држава ради изградње нафтне или гасне инфраструктуре.

Изградњи претходе дуги дипломатски преговори који се баве безбедносним, техничко-технолошким и финансијским питањима.

Најпре је неопходно да се испоручилац и барем једна држава прималац (увозник) енергената договоре о исплативости самог пројекта. У том смислу прави се разлика да ли су извозник и увозник граничне земље, а уколико нису, неопходно је у преговоре укључити и државе које се налазе на самом коридору пројектоване линије гасовода. У оквиру безбедносних провера врши се процена безбедносних ризика не само изградње, већ и експлоатације инфраструктуре. Што је већи безбедносни ризик, то је могућност поврата инвестиције мања, а тиме и жеља за реализацијом пројекта.

Техничко-технолошки аспект обухвата оцену потреба (тренутних и пројектованих) за енергентом сваке транзитне и крајње увозне државе. На основу потреба се утврђује капацитет инфраструктуре. Такође, свака држава учесница даје сугестије у вези са самом идејном трасом, имајући у виду конфигурацију и састав терена.

Преговори о финансијским питањима су често најкомплекснији. Прво питање је питање начина финансирања изградње. Друго питање је цена по којој ће се вршити откуп енергената и минималне и максималне количине које се могу повући. Треће питање је питање транзитних такси које се морају плаћати за транзит енергента преко њихове територије.

Имајући у виду дешавања у вези са „Јужним током“, ⁽¹¹⁾ врло је вероватно да ће будући преговори имати још један сегмент, а то је питање гаранција. Даља обустава реализације тако великог пројекта погодила је интересе очекивања транзитних земаља, и то не само у погледу очекиване заштите сигурности снабдевања, већ и у погледу сношења трошкова за припремне радове неопходне за реализацију плана. Основни проблем код дефинисања заштитних клаузула јесте што оне црпе своју материјалну садржину из дипломатских, а не детаљно правно уређених односа. Наиме, услед недостатка мултилатералног документа који би на јединствен начин уредио материју инвестиција у области енергетике на међународном енергетском тржишту, испорука и снабдевање енергената јесу стратешка питања о којима се расправља у оквиру дипломатских, а не строго правних питања. Претпоставка је да уколико дипломатски преговори успеју, неће бити даљих проблема у вези са ратификацијом, односно применом споразума. Кључни бенефит који се постиже јесте виши степен сигурности инвестиције, односно смањење могућности наступања некомерцијалних ризика. С обзиром на то да је у пројекат укључено више земаља, једностраним потезима који би одступали од договореног појединачна држава би ризиковала санкције и на дипломатском терену, а свакако би на тај начин угрозила и сопствену сигурност снабдевања.

У том смислу, модел међусобне условљености окупља различите енергетске учеснике са заједничким циљем заштите сигурности снабдевања. Међутим, у оквиру овог модела заштита сигурности снабдевања се сагледава у оквиру сваке појединачне државе понаособ. Пракса је показала да, без обзира на величину и степен развоја државе, величина њеног енергетског тржишта недовољна је да одолева великим тржишним померањима на глобалном тржишту, те је стога неопходно обезбедити већи степен заштите. Модел мултилатералне солидарности нуди могуће решење.

3.3. Модел мултилатералне солидарности

У кризним ситуацијама на међународном енергетском тржишту долази до несташице једног или више енергената, што се стимулативно одражава на раст цена. Такође, могуће је да и без обзира на прихватање више цене од стране учесника на националном тржишту није технички изводљиво допремање енергената (оштећење инфраструктуре, безбедносни ризици и слично). Модел мултилатералне солидарности подразумева установљење обавезе међусобног помагања између држава које се налазе у договореном систему. Брига за сопствену сигурност снабдевања се проширује на бригу сигурности снабдевања одређеног региона, односно групе држава.

Уколико држава не располаже сопственим изворима у довољним количинама, енергенте добија транзитом кроз граничне државе, те је најцелисходније да систем сигурности снабдевања гради управо са њима. Изградња

система сигурности снабдевања са суседним државама може имати краткорочне, средњерочне и дугорочне циљеве.

Обезбеђивање сигурности снабдевања на кратак рок подразумева склапање споразума о међусобној позајмици и/или продаји вишкова енергетике/енергије у циљу задовољења повишених дневних потреба. Ради се о томе да уколико одређеном енергетском систему прети преоптерећеност односно урушавање, гранична земља се обавезује да испоручи своје вишкове, укључујући и вишкове из резерви уколико је неопходно, како би заштитила суседно енергетско тржиште. Овакав порив произилази из жеље да се заштити и сопствено тржиште јер ће урушавањем суседног тржишта, услед географске близине и претпостављених сличности, доћи до преласка дела терета, те је у том смислу боље спречити настанак већих дисбаланса.

На средњи рок граничне државе могу усклађивати енергетске политике по питању субвенционисања енергетских капацитета. Већи енергетски капацитети у посматраном региону нужно доводе до веће сигурности снабдевања, а потреба за њиховим усклађивањем произилази из међусобног односа енергетског тржишта. Уколико дође до већег раскола у развијености два или више посматраних тржишта, однос снага, а тиме и интереса, биће нарушен. Зато је важно да се средњерочни пројекти спроводе са што је могуће већим бројем учесника.

Дугорочна планирања често се односе на капиталне инвестиције. Може бити речи о инвестирању у изградњу производних, смештајних или транспортних капацитета. Најпогодније за примену модела мултилатералне солидарности јесу инвестиције у изградњу смештајних капацитета.

Заједничким смештајним капацитетима може се омогућити много већи маневарски простор за смиривање дестабилизованог тржишта. Уједно, партнерима су у сваком тренутку на располагању сопствене резерве и резерве другог односно других учесника, чиме се значајно проширује маневарски простор за заштиту енергетског тржишта.

Сви поменути модели у пракси се користе за постизање несметаног функционисања енергетског тржишта те се у том смислу могу разликовати делатности које обезбеђују: приступ енергетским изворима, приступ енергетском тржишту, енергетска ефикасност и заштита животне средине, повећање резерви.

4. Приступ енергетским изворима

Енергија настаје излагањем енергената неком хемијском или физичком процесу. Могуће је, такође, користити један вид енергије ради добијања другог. Енергија се може појавити у неколико облика [28]: потенцијална енергија, постоји као последица положаја који објекат има у односу на друге објекте; кинетичка енергија, као резултат кретања тела; хемијска енергија, настаје услед постојања хемијских веза међу атомима супстанце објекта; електрична енергија, као резултат наелектрисања објекта; топлотна енергија, емитована загрејаношћу тела; нуклеарна енергија, која постоји као последица нестабилности атомских језгара објекта; електромагнетна енергија, суштински представља енергију зрачења: светлост, радио-таласи или други појавни облик истог феномена електромагнетног зрачења.

Полазећи од чињенице брзине регенерације енергената, односно њихове потрошње у односу на способност регенерације, енергетске изворе можемо поделити на обновљиве и необновљиве.⁽¹²⁾ Необновљиви су сви они извори чија је потрошња бржа од њихове регенерације. Реч је, пре свега, о изворима угља, нафте и гаса. Обновљиви су они извори који се у природи стварају довољном брзином да задовоље и потребе биодиверзитета и потребе човека за енергијом.

Било да је реч о коришћењу обновљивих или необновљивих извора, циљ је обезбедити довољну количину енергије неопходну за задовољење текуће потрошње у дужем временском периоду, односно заштитити сигурност снабдевања.

4.1. Приступ необновљивим изворима енергије

Приступ необновљивим изворима карактерише низ проблема. Основни проблем јесте у њиховој лимитираности и небезбедности технологија њихове експлоатације и транспорта, који често доводе до загађења животне средине. Други проблем представља спор у вези са „повредом интереса очекивања“ држава увозника изворима над којима фактичку власт врши нека друга држава. Напошетку, препреку представља посебна заштита инвестиција од некомерцијалних ризика, пре свега ризика експропријације, имајући у виду начело *rebus sic stantibus*.

4.1.1. Експлоатација необновљивих извора

Највеће залихе фосилних горива ограничене су на свега неколико области у свету. Државе које врше фактичку власт над налазиштима опредељене су да из њих црпу своју економску снагу као и потенцијал за убрзани развој инвестиција у другим областима, имајући у виду релативно високу енергетску сигурност. Чест је случај да државе богате рудама и минералима позивају инвеститоре да истражују подземне резерве како би подигле ниво потенцијалних инвестиција.

Међутим, већом производњом енергената долази до ширења извозног тржишта, тиме и до веће енергетске зависности једног или више партнера. Већа енергетска зависност партнера отвара питање његове потребе да буде информисан о стању на унутрашњем тржишту извозника односно о његовим будућим плановима, имајући у виду да се дестабилизацијом извозничког тржишта дестабилизују и тржишта увозника. На тај начин ствара се систем међузависности, тако да се државе које зависе од увоза енергената на неки начин налазе у подређеном положају у односу на земље извознице. Такав однос не утиче повољно на изградњу поверења на енергетском тржишту и додатно продубљује јаз између држава произвођача и држава потрошача енергената. Хиљадама година дуга традиција [3] коришћења нафте дубоко је измешала положаје енергетских учесника. Ниво пласираних инвестиција служи као противтежа, односно као вид сигурности увозника. Зато не може бити речи о правој тржишној утакмици по питању омогућавања приступа, већ је реч о тренутном стању међусобних односа.

Однос између учесника се уређује уговором, где уговор који се у овом тренутку закључује не мора бити ни налик оном претходном. Разлози за могућу неуједначеност уговорних услова су двојаки.

Имајући у виду неједнаку распрострањеност енергената на континентима и огромне трошкове транспорта са једног на други, не може бити речи о формирању јединственог, глобалног тржишта на коме ће важити идентични услови за све уговараче без обзира на то где се врши експлоатација. Предмет сваког уговора може бити различито дефинисан. Осим количина испоруке и цене, често је предмет уговора ниво инвестиција, минималне и максималне количине, уговорни пенали и слично. Уговорни партнери су различите државе односно компаније са различитим тржишним утицајем и позицијама, стога се свака страна бори за уговорне одредбе које у већој мери одговарају њеним приликама.

Друго, у обзир се морају узети и већ постојећи односи уговарача, уколико такви постоје, као и ниво већ преузетих обавеза. Услови за инвестирање и постигнута цена за једног уговарача неће бити понуђена другом, и обратно. Омогућавање истих услова куповине енергената другом уговарачу може штетити интересима првог, те ће извозник водити рачуна о потенцијалној важности једног и другог. Пошто нема опште прихваћеног мултилатералног документа који би забрањивао недискриминацију на међународном (глобалном) енергетском тржишту, у том смислу изостаје правна заштита.

Ипак, мултилатералност *per se* није непозната категорија на међународном енергетском тржишту. Снага мултилатералних споразума огледа се у снази заједничког интереса. Интереси великих произвођача/извозника супротстављени су интересима великих потрошача. Такође, друге државе

се с обзиром на своје интересе приклањају политикама једне од ове две групације. Уколико апсолутно доминира било која групација, мултилатерализам неће постојати, а самим тим ни такав вид мултилатералне заштите. Граница уравнотежења интереса ове две групације у оквиру система мултилатерализације може се назвати Вајерштрасовом⁽¹³⁾ тачком [7] међусобних односа⁽¹⁴⁾ [10]. Вајерштрасову тачку је занимљиво проучавати и са аспекта нових енергетских тенденција. Нагли пад цене нафте у другој половини 2015. године не може се приписати искључиво паду тражње. Процент енергетског осамостаљивања држава из године у годину расте. Такође расте ниво енергетске ефикасности у свим секторима. Ти процеси су веома непредвидљиви на дугорочном плану, те није могуће јасно сагледати потребе земаља увозница. Државе произвођачи у циљу задржавања што боље позиције често дају уступке, некада и превелике, што нужно доводи до поремећаја односа, односно тачке у којој се интереси додирују. Посебан проблем представљају политички немири који често доводе до пораста, али и пада цене нафте,⁽¹⁵⁾ те се у том смислу не могу сматрати константном варијаблом.

Мултилатерализам тешко опстаје управо услед недостатка стандарда понашања који би обезбедио предвидивост понашања појединих актера. Како опште прихваћени егзактни стандарди не постоје, о повреди „интереса очекивања“ најчешће се говори у оквиру теоријских анализа.

4.1.2. Повреда „интереса очекивања“

Држава извозник енергената суверено располаже сопственим енергетским изворима. Не може се сматрати да држава нема ингеренција над својим капацитетима уколико је закључила дугорочне уговоре о концесијама јер уговором управо држава управља својим ресурсима. Међутим, дешавања на европском енергетском тржишту у периоду 2006–2009. довеле су у питање међународним јавним правом признатих постулата међународних односа.

Догађаји на европском енергетском тржишту у периоду ескалације руско-украјинског спора изазвао је огромне несташице, нарочито на европском тржишту гаса. У то време, транзит руског гаса до Европе је готово у потпуности зависио од Украјине. Украјина се у периоду постојања Совјетског Савеза у потпуности окренула коришћењу гаса како за домаћинства тако и за привреду. Како је производња сопственог гаса у Украјини знатно опала крајем прошлог века, то је Украјина у потпуности пала у зависност од гаса из Сибира. Напоредо, Украјина је служила као главни транзитни правац гаса ка тржиштима многих европским земаља.

Резигнираност Русије због нагомиланих дугова резултирала је одлуком Русије да обустави испоруку. Може се рећи да је руска одлука била изазвана понашањем једног од уговарача у оквиру инфраструктурног система. Међутим, како је штету трпео не само тај уговарач, већ и други уговарачи у оквиру система, односно цео европски регион, то је бивао све гласнији став да је одлука Русије неоправдана јер је повређен „интерес очекивања“ других држава да им се гас неометано испоручи без обзира на индиције кршења одредаба уговора. „Интерес очекивања“ повређен је услед тога што у конкретном случају Русија располаже резервама које представљају светске

резерве, на које имају право све заинтересоване државе. Неспорно је да Русији припада накнада за испоручени гас, али такође, према својеврсном новусу у начину размишљања (у теорији названом „меркелизам“) Русија нема право да обустави испоруку јер је то у оквиру јавно правног домена, а не приватно правног. Обуставом испоруке повређује се право држава на испоруку, односно њихов „интерес очекивања“, а са приватно-правног аспекта нанета је штета. Ко је крив за штету може бити предмет доказивања, али је за повреду јавно-правног карактера обуставе испоруке крив испоручилац јер је обустава његова једнострана одлука, која није донета ни уз прећутни пристанак заинтересованих страна.

Два догађаја дестимулативно су деловала на правдање овако ригидног, правно неутемељеног става. Први датира из 2007. године. Руска експедиција „Арктика“ доказала је да је Ломоносов гребен саставни део руског масива, тиме проширујући сопствене процењене резерве фосилних горива. На тај начин Русија је ставила до знања да фактички располаже и тим резервама, те да не може бити говора о ограничавању њеног суверенитета по питању њихове експлоатације, укључујући и повреду тзв. „интереса очекивања“. Резултати експедиције и руски став јасно су изнели уверење да не може бити речи о обавезама које држава према трећим земљама преузима као носилац суверене власти, већ као равноправни уговарач који такође има право на заштиту сопствених интереса у случају да неко од уговарача не поштује преузете обавезе. Полагањем суверених права на „нове“ територије Русија показује да политика истраживања и управљања потенцијалним налазиштима јесте искључиво у домену одлучивања Русије, те да се не може под максимом „глобалног интереса“ тражити од Русије да предузима или да не предузима неке активности у погледу резерви енергената којима управља.

Само пар година након успешности руске експедиције Русија је са Немачком завршила пројекат изградње и пуштања у рад „Северног тока“, ⁽¹⁶⁾ где је Немачка као један од најзначајнијих руских партнера (као критеријум је узета количина купљеног гаса) напустила идеју јавне обавезе Русије да испоручује гас без обзира на евентуално кршење уговора, већ је инвестирала значајна средства како би имала директан, рекло би се неометан, пут до руског гаса.

4.1.3. *Rebus sic stantibus*

Дешавања на енергетском тржишту последњих деценија наметнула су решавање још једног правног питања. Наиме, реч је о сукобу правила *pacta sunt servanda* и *rebus sic stantibus*. С обзиром на динамичност цена енергената, да ли би било оправдано, позивајући се на промењене околности, дозволити промену уговорених услова дугорочних инвестиција, имајући у виду њихову алеаторност у делу немогућности егзактног предвиђања будућих кретања на енергетском тржишту, али и неједнаку економску снагу уговарача у време закључивања уговора.

Професор Мерил (*Maurice Merrill*) [26] пропагира апсолутно поштовање принципа „једнаких давања“. Прихватањем таквог става од стране судова, увећало би се пресуђивање у корист економски слабије стране у циљу постизања „боље погодбе“, односно „једнакијих“ услова уговора. Циљ је

економски слабијој страни пружити заштиту, под претпоставком да у периоду закључења уговора није могла да утиче на уговорене услове, те је њен пристанак за закључење био фактички изнуђен. Као модел за испитивање своје тезе професор Мерил проучавао је односе између земљопоседника (државе) и закупца (инвеститора, концесионара) који има право експлоатације енергената на посматраном земљишту.

Економски слабија страна често нема могућности да врши детаљне анализе и процене нити да ангажује експерте да јој у томе помогну. Такође, услед лоше инвестиционе климе често је у прилици да послује по „узми или остави“ принципу, те се не може очекивати да истраје на свим својим захтевима јер би на тај начин могла да одбије потенцијалног (често јединог) инвеститора.

Ипак, реч је о правно потпуно равноправним уговорним странама. Свака страна приликом закључивања уговора води рачуна о ризицима и бенефитима који прате конкретни правни посао. Што је ризик већи, то је инвеститор спреман да плати нижу цену и обратно. Следи да је ризик мерљива категорија. Уколико су обе стране пројектовале комерцијалне и некомерцијалне ризике приликом закључења уговора, онда се, уколико ризици наступе, не могу позивати на измене одредаба уговора услед испуњења ризика.

Један од начина решавања ове дилеме може се проучавати на примеру Венецуеле. Наиме, она је крајем XX и почетком XXI века извршила експропријацију преко 1500 компанија, од којих је већина из енергетског сектора [23]. Дакле, уколико је експропријација недискриминаторна, а компензација реална и промптна, може се сматрати да је то адекватна мера на име раскида уговора. Наравно, експропријацијом се дилема не решава, али се постиже крајњи циљ некада економски слабије стране, односно државе домаћина инвестиције. Уколико би се овај став усвојио као правило када је у питању приступ необновљивим изворима енергије, улио би много већу извесност следа догађаја услед великих тржишних померања, односно кретања цена на више. Међутим, предложени модел не даје одговор уколико дође до промењених околности и цена енергената крене на ниже, односно уколико је инвеститору у интересу да тражи измену уговорних одредби услед промењених околности. Према тренутном стању ствари на међународном енергетском тржишту такав сценарио је реално могућ, поготово имајући у виду тенденцију замене потрошње фосилних горива, нарочито у терцијарном сектору, и константан раст коришћења обновљивих извора.

4.2. Приступ обновљивим изворима енергије

Питање обимнијег коришћења обновљивих извора енергије нарочито је актуелизовано након усвајања Кјото протокола. У циљу смањења емисија гасова стаклене баште, али и постизања нижег нивоа зависности од увоза енергената, државе су осмислиле разне врсте подстицаја у циљу што бољег искоришћења енергетских потенцијала.

Искоришћавање сопствених природних капацитета сваке државе је слободно, међутим, могуће је да и граничне државе истакну интерес за заједничко инвестирање и међусобно уређење начина експлоатације. Интерес граничних држава има позитивно и негативно одређење.

Први постоји уколико заједничким инвестирањем државе могу да користе одређене капацитете које ће стимулативно деловати на енергетске билансе, а природа инвестиције упућује на њихове заједничко улагање. Такав пример постоји и у пракси Републике Србије и односи се на заједничко улагање са Румунијом у експлоатацији хидроцентрале „Ђердап“ [19]. С обзиром на то да је природна граница између две земље река Дунав са огромним кинетичким потенцијалом, било је целисходно да удруженим снагама обе земље инвестирају како би оствариле обострану корист.

Интерес има негативно одређење уколико би се гранична држава одлучила на инвестирање како би сачувала, односно максимално искористила природне потенцијале. Такав случај би постојао уколико би се инвестиција граничне државе негативно одражавала на могућности искоришћења енергетских потенцијала у другој држави (утицање на ток реке, на правац ветра и слично).

Након исказане обостране сагласности будући однос се уређује посебним међународним уговором. Међутим, спорно је уколико до сагласности не дође, а обе земље исказују интерес и желе да инвестирају. Једна држава може оспоравати другој намеру да обавља енергетску делатност. Разлози могу бити различити. Познат је пример спора [22] Хрватске и Црне Горе око Превлаке.⁽¹⁷⁾ И једна и друга држава сматрају спорни део копна својом територијом и не дозвољавају једна другој коришћење истог. Међутим, побуде могу бити сасвим другачије природе. У међународној пракси најчешћи разлог јесте очување биодиверзитета на одређеној површини. Наиме, познато је да међународна заједница осуђује праксу непланску сечу тзв. кишних шума⁽¹⁸⁾ или исушивања мочвара ради изградње ветропаркова. У том случају не постоји гранични спор, али међународна заједница истиче „виши интерес“, под чијим окриљем се меша у унутрашњу енергетску политику суверених држава.

Имајући у виду тренд масовнијег коришћења обновљивих извора, као и изражени интерес међународне заједнице, државе објављују средњерочне енергетске планове који могу да буду предмет критике у оквиру дипломатских кругова. Подизање нивоа коришћења обновљивих извора пројектује се и на тржиште енергената. Што је производња енергије из обновљивих извора на домаћој територији већа, то ће, под претпоставком константе потрошње, тражња на енергетском тржишту бити мања јер ће држава у већој мери задовољити сопствене потребе. Све док не достигне ниво апсолутне енергетске независности од увоза енергената, држави је важно да створи услове за приступ међународном енергетском тржишту како би могла да задовољи тражњу на националном.

5. Приступ енергетском тржишту

Сусрет понуде и тражње енергената односно енергије на одређеном подручју представља енергетско тржиште. Енергетско тржиште може функционисати као затворено (неправо) и отворено (право). Услед техничких баријера затвореном тржишту приступају увек исти актери и технички није могуће омогућити приступ другим. Отвореном тржишту могу приступити сви заинтересовани учесници.

5.1. Приступ затвореном тржишту

Учесници на затвореном енергетском тржишту искључиво су државе које имају приступ енергентима у оквиру изграђене инфраструктуре – нафтоводи и гасоводи. Затворено тржиште је неправо јер готово да није могуће развијати однос понуде и тражње. Уговорима о изградњи инфраструктуре између заинтересованих држава унапред су дефинисане минималне квоте као и продајне цене. Међутим, тржишни услови нису у потпуности искључени. У случају да се енергетске потребе држава које функционишу унутар система повећају у односу на расположиву максималну квоту, слободне вишкове испоручилац ће продати оном ко плати већу цену. Такође, могуће је да држава која не користи своју максималну квоту исту повуче по утврђеној цени, а потом део количине препрода. Тако је могуће да у оквиру једног система држава А снабдева гасом државе Б, Ц и Д. Ако је капацитет преносног система 200 милиона метара кубних дневно, и ако је однос максималне/минималне квоте за државу Б 100/80 милиона, државу Ц 40/30 милиона и државу Д 60/50 милиона, могуће је да државе Б и Ц повуку максималну квоту, а држава Д минималну. У том случају остаће расположиво још 10 милиона кубних метара гаса који држава А може да понуди државама Б и Ц. Такође, могуће је да и држава Д део своје квоте понуди државама Б и Ц и у том случају се на тржишту јављају два продавца и два потенцијална купца.

Правни акт којим су уређени описани односи јесте мултилатерални уговор, који регулише односе између учесника који су често и инвеститори изградње инфраструктурног система. Могуће је и да је држава испоручилац једини или већински инвеститор. Поставља се питање – да ли испоручилац без обзира на висину прихваћене инвестиције може одбити приступ заинтересованој држави, односно да ли може одбити изградњу

инфраструктуре са неком државом иако она тражи да се прикључи већ планираном пројекту?

Најбољи пример разрешења овог правног питања јесте изградња гасовода „Северни ток“. Користећи географску позицију и излаз на Балтичко море, Русија и Немачка су уговориле изградњу подводног гасовода од Виборга у Русији до Гресивалда у Немачкој, на тај начин „заобилазећи граничне државе на копну“, а пре свега Пољску [4].

Простирањем гасовода копненим путем преко Пољске Пољска би добила могућност да убира транзитне таксе за прелазак гаса преко њене територије, а уједно би додатно осигурала сопствену енергетску сигурност. Прихватањем сношења дела трошкова изградње свакако би се снизила цена инвестиција појединачно за све заинтересоване државе. Одлуком да се уместо копненим путем гасовод положи морем Пољској је на неки начин онемогућен приступ том затвореном тржишту. Међутим, ову констатацију треба узети са резервом.

Наиме, Пољска такође има излаз на Балтичко море као и Немачка, те у том смислу може преговарати са Русијом о изградњи новог гасовода којим би се напајала гасом, и на тај начин додатно заштитила сигурност снабдевања. Доношењу одлуке о инвестирању претходе многе анализе. Ослањање искључиво на финансијску анализу о већој економској исплативости изградње јединствене инфраструктуре која би напајала више држава у односу на изградњу сепаратних система за сваку државу понаособ подложно је критици, јер не узима и друге аспекте у обзир: директан приступ до испоручиоца, непостојање транзитних такси, стварање сопствених резерви (у обиму тренутне расположивости гасовода) и др.

Исто важи и за друге граничне државе које би се могле наћи на замишљеној копненој траси гасовода. Не може бити речи о дискриминацији учесника на енергетском тржишту уколико за све учеснике важе исти услови и сви имају једнаке могућности. Стога је врло важно одредити опсег тржишта.

Уколико је реч о затвореном тржишту, величином инфраструктуре ограничен је и број учесника који се унапред, пре саме изградње, договарају о „изградњи“ тржишта. Опсег тржишта је резервисан искључиво за инфраструктуром обухваћене државе.

Међутим, отвореном енергетском тржишту могу приступити сви заинтересовани учесници уз извесна ограничења (утврђена правила понашања), о чему следи образложење.

5.2. Приступ отвореном тржишту

Енергетско тржиште може се посматрати на микро (националном) и макро (глобалном и регионалном) нивоу. Свака држава својим прописима одређује услове функционисања сопственог тржишта. Унифицирано глобално енергетско тржиште не постоји јер се правила на регионалним тржиштима разликују. Заједничка карактеристика јесте тенденција хармонизације тржишних правила.

С обзиром на неједнаку распрострањеност енергетских потенцијала на Земљи, односно неједнаку распоређеност добављача и купаца енергената, формирање правила зависи пре свега од пословних навика учесника на регионалним тржиштима.

Регионално тржиште које се труди да у потпуности унифицира национална у оквиру своје просторне распрострањености јесте европско. Уговором о оснивању Енергетске заједнице [20] државе Европе обавезале су се на испуњење следећих циљева:

- а) стварање стабилног регулаторног и тржишног оквира способног да привуче инвестиције у гасне мреже, производњу електричне енергије и преносне и дистрибутивне мреже, тако да све уговорне стране имају приступ стабилном и непрекидном снабдевању енергијом, које је од суштинске важности за економски развој и друштвену стабилност;
- б) стварање јединственог регулаторног простора за трговину енергијом;
- в) увећање сигурности снабдевања јединственог регулаторног простора кроз обезбеђивање стабилне инвестиционе климе у којој би могле да се развију везе са каспијским, северноафричким и блискоисточним резервама гаса и увећана експлоатација домаћих резерви;
- г) унапређење стања животне средине у погледу енергије и са њом повезане енергетске ефикасности;
- д) подстицање коришћења обновљивих извора енергије и утврђивање услова за трговину енергијом на јединственом регулаторном простору,
- ђ) развој конкуренције ширих географских размера на енергетском тржишту и искоришћење економије обима.

Из саме дефиниције циљева произилази да је неспојиво са уређењем европског енергетског тржишта нарушавање тржишне утакмице. Децидно је прихваћена обавеза уговорних страна за имплементацију *acquis communautaire* о енергетици.⁽¹⁹⁾ Имајући у виду да се енергетски прописи Европске уније константно унапређују обавеза хармонизације је перманентна и води унификацији тржишних правила.

Како су акти нарушавања конкуренције на енергетском тржишту забрањени, могуће је забранити приступ енергетском учеснику за кога постоји сумња да ће обављањем својих делатности на њу негативно утицати. Таква врста забране у праву Европске уније (ЕУ) препознаје се под називом „Газпром“ клаузула [40].

5.2.1. „Газпром“ клаузула

Директивом о правилима за унутрашње тржиште природног гаса [12] (даље, директива) омогућава се лицима из трећих земаља да тек након испуњења услова на јединственом енергетском тржишту контролишу оператора преносног система, односно сам преносни систем⁽²⁰⁾.

Услови се пре свега односе на примену прописа о власничком раздвајању (тзв. *Unbundling*). Наметање обавезе компанијама које немају седиште у ЕУ да примене прописе о власничком раздвајању који важе на енергетском тржишту ЕУ садржински одређује клаузулу реципроцитета, односно Газпром клаузулу [40]. Да би се осигурало сигурно снабдевање и омогућило одржавање отвореног тржишта заштићено од нетржишних услова, чланом 11. Директиве дефинисани су услови [2] за сертификацију оператора преносног система.⁽²¹⁾ Услови такође имају улогу спречавања страних компанија да изврше аквизицију стратешке енергетске инфраструктуре.

Националним регулаторним телима дато је право да одбију сертификацију оператора преносног система.⁽²²⁾ При процени нивоа ризика по тржиште регулаторно тело мора разматрати обавезе према трећој земљи са аспекта међународног јавног права, укључујући све склопљене споразуме који се односе на питања снабдевања енергијом. Истовремено, земље чланице ЕУ у циљу јавне безбедности могу да спроводе правну контролу обављања енергетских делатности. Тиме је наметнута обавеза страним компанијама чије седиште није на територији ЕУ да у потпуности поштују регулативу, односно да одредбе које третирају власничко раздвајање морају примењивати у целокупном периоду у ком обављају енергетску делатност.

За разлику од регионалних тржишта, која се уређују било формалним актима самих држава које их чине било пословном праксом постојећих учесника, глобално енергетско тржиште није организовано. Односи учесника на глобалном тржишту условљени су борбом интереса. С једне стране, велики енергетски добављачи имају интерес максимизирања цена и количина како би у периоду који следи остварили већи профит. С друге стране велики купци, најчешће велики индустријски потенцијали, желе да у што већој мери задовоље своје потребе по што нижим ценама, са крајњим циљем смањивања енергетске зависности од увоза енергената. Инструменти којима се служе у тој намери јесу: подизање нивоа енергетске ефикасности, заштита животне средине и подизање нивоа сопствене производње.

6. Енергетска ефикасност и заштита животне средине

Енергетска ефикасност може се посматрати са аспекта потрошње појединца за личне потребе, али и као основни предуслов за убрзани развој индустријске производње.

Повећање нивоа енергетске ефикасности је дуготрајан процес. Њено трајање зависи од спремности, пре свега држава, да прихвате овај задатак озбиљно, као и на јачање јавне свести о потреби уштеде енергије. Немогуће је спровести тако опсежне реформе ако нису укључени сви субјекти у држави. Због тога је прво потребно анимирати грађане да активно учествују у процесу подизања енергетске ефикасности. То може бити могуће активним образовањем на свим нивоима и финансијским подстицајима. Финансијски подстицаји могу имати позитивно или негативно одређење. Позитивни представљају директне државне субвенције крајњим корисницима у циљу имплементације пројеката енергетске ефикасности. Подстицај има негативно одређење ако је изражен као вредност коју крајњи корисник неће морати да плати ако реализује пројекат енергетске ефикасности [27].

Дугорочно, највећи значај за подизање нивоа енергетске ефикасности има образовање. Уколико се као узор у друштву поставе вредности енергетске ефикасности, укључујући појашњења о афирмативним и негативним појавама која прате *rebound* [29] ефекат,⁽²³⁾ то ће допринети да ефекти енергетске ефикасности буду опште прихваћени и подразумевани. Подразумевање одређеног нивоа енергетске ефикасности директно утиче на тражњу, она је захтевнија, што ће се свакако пренети и на понуду која ће се трудити да одговори на тако захтевно тржиште.

Самостално, енергетска ефикасност доприноси сигурности снабдевања јер директно утиче на смањење потрошње енергената, међутим, без додатних механизма на тржишту није у могућности да у потпуности заштити енергетско тржиште од увоза нити од загађења животне средине, нарочито у области индустријске производње, односно у секундарном сектору.

6.1. Супституција потрошње

Раст нивоа индустријализације држава представља све већи изазов за сигурност снабдевања енергетског тржишта. Обезбеђивање сигурности снабдевања намеће се као приоритетна, стратешка тема. Неопходне енергенте, уколико не располаже сопственим ресурсима, држава може прибавити на међународном тржишту или уколико су у питању нестацице краћег трајања из сопствених резерви.

Задовољење потреба на тржишту куповином или трошењем резерви не може да доведе до задовољавајућег нивоа сигурности снабдевања из више разлога.

Прво, куповина енергента на тржишту зависи од тренутне понуде и тражње. Чак и ако је реч о затвореном тржишту по унапред утврђеним ценама, могуће је да оне постану неконкурентне (уколико није уговорена клизна скала или се отвори ново тржиште са ценама знатно нижим од уговорених), што дестимулативно делује на сигурност. Услед већих померања на енергетском тржишту могућа је ситуација да не постоји довољна количина неопходних енергената. До такве ситуације може доћи услед техничких баријера, правнополитичких разлога, једностранних удружених одлука произвођача и друго.

Техничке баријере се најчешће јављају код затворених тржишта; долази до физичког оштећења транспортних капацитета услед чега опада или се у потпуности обуставља проток енергената. Могу да буду краткотрајне, али услед већих хаварија могу да доведу до обуставе испоруке и на дужи рок. Правнополитички разлози су најчешћи узрок непоштовања уговора о испоруци енергената. Било да је реч о унутрашњој дестабилизацији државе испоручиоца која доводи до немогућности испоруке или да је реч о политичкој конфронтацији два уговорна партнера, крајњи резултат је обустава или ограничење испоруке. Слична ситуација постоји и у ситуацији једностране одлуке више великих произвођача (картелски аранжмани). У циљу постизања заједничког интереса велики произвођачи могу једностраном одлуком увести „ново правило“ које нужно не мора да доведе до повећања цене или ограничавања количина, али може да представља додатни намет за купце који ће се свакако рефлектовати на цену на домаћем тржишту. У ситуацији у којој држава купац мора да прибегне набавци на другом тржишту или у случају велике неисплативости, трошењу сопствених резерви, сигурност снабдевања тржишта постаје апсолутни државни приоритет.

Други облик краткорочне заштите у виду трошења сопствених резерви не може да да праве резултате. Колике год да су резерве, не могу бити довољне да у потпуности обезбеде несметано функционисање привреде, становништва и државног апарата у дужем временском периоду. Посезањем за резервама мора бити изузетна мера којој се прибегава у таксативно наведеним случајевима. Исувише либерално ослањање на резерве може довести до ситуације да држава у једном тренутку остане без неопходних енергената. Стога је неминовност наћи друга решења за задовољење потреба у кризним ситуацијама. Таква решења морају бити дугорочног карактера, са тенденцијом имунизације у односу на техничке баријере, правнополитичке разлоге и једностране одлуке произвођача.

Сматра се да је један од облика дугорочне заштите мултилатерална заштита. Коришћење мултилатералне заштите подразумева одрицање од искључивог ослањања на сопствене ресурсе. Уступањем својих ресурса у кризним ситуацијама држава може, у складу са начелом реципроцитета, да рачуна и на туђе.

6.1.1. Начело реципроцитета на међународном енергетском тржишту

Начело реципроцитета не подразумева изједначавање потенцијалних давања у обиму. Једна држава може располагати много већим капацитетима од друге, те се потенцијална давања не изједначавају. Реципроцитет се односи на услове могућности коришћења туђих капацитета. Тако, под претпоставком рада пуних капацитета, држава А може остваривати вишкове на свом тржишту у висини од 15 MW електричне енергије, а држава Б у висини од 5 MW у одређеном временском интервалу. Уколико државе уговоре да ће у кризним ситуацијама омогућити коришћење 30% дневних вишкова под условом да плате цену по којој се вишкови у конкретној ситуацији продају на тржишту и да накнаде штету која настане услед неиспоруке вишкова другим уговарачима, држава А има право да тражи испоруку 1,5 MW, а држава Б 4,5 MW.

Оправдање оваквог тумачења начела реципроцитета произилази из чињенице да је немогуће тачно утврдити будуће текуће расположиве капацитете државе. Капацитети који су расположиви данас не морају бити расположиви у будућности. Претпоставка је да свака држава настоји да створи што већи ниво расположивих капацитета како би у што већој мери осигурала сопствену сигурност снабдевања. Отуда и економски *ratio* склапања оваквих споразума. Коришћењем мултилатералних споразума држава тежиште искључивог ослањања на сопствене ресурсе дели и ослања се на туђе капацитете.

Примену начела реципроцитета као начина заштите сигурности снабдевања не треба мешати са другим видовима мултилатералне заштите. Најчешће се реципроцитет повезује са склапањем дугорочних уговора о испоруци енергената, што је свакако погрешна пракса. Уговором о испоруци енергената у дужем временском периоду жели се осигурати сигурност снабдевања по унапред утврђеној или везаној цени у уговореном обиму. На овај начин циљ је постићи константу у понуди, односно делу понуде и постићи стабилност тржишта. Реч је свакако о уговорима у којима држава иступа *iure gestionis*, међутим, пракса је показала да проблеми у примени уговора најчешће настају из неекономских разлога.

У примеру који следи државе А и Б су склопиле уговор о дугорочној испоруци енергената. Уколико се на политичком плану односи две државе погоршају, поставља се питање даљег опстанка уговора. Иако предмет дипломатских неслагања нису обавезни елементи уговора (врста, количина и цена), опстанак уговора може једна странка користити као вид политичког притиска на другу страну. Крајем новембра 2015. године дуго најављивана изградња „Турског тока“ доведена је у питање услед усвајања Закона о специјалним економским мерама Русије према Турској. Турска је оборила руски војни авион за који је сматрала да је нарушио њен ваздушни простор

у коме су била два руска војника. С обзиром на то да Русија није добила званично извињење председника Турске, Русија је увела економске санкције Турској и довела у питање даљу изградњу Турског тока: „Пројекат Турски ток се ни у чему не разликује од било ког другог, јер је део наше инвестиционе сарадње, и на њега се примењује Закон о специјалним економским мерама као и на сваки други пројекат“ [34]. Уколико би апстраховали учеснике, обарање руског авиона никако не би могло да има утицаја на реализацију изградње гасовода јер тај догађај није ни економски ни технички угрозио саму изградњу. Међутим, поверење између партнера је битно угрожено те с тим у вези није реално очекивати у скоријој будућности наставак реализације тог пројекта.

Увођењем поверења, као још једне важне променљиве у међународним енергетским односима, додатно се отежава положај држава које се у већој мери ослањају на мултилатералну заштиту.

Стога не чуди да државе спроводе мере за подизање нивоа сопствене производње из конвенционалних извора уколико их поседују. То подразумева висок ниво истраживања, инвестирања, ширење инфраструктуре, што може довести до постављања питања исплативости предузимања таквих подухвата, нарочито имајући у виду све ригорозније прописе о заштити животне средине.

Алтернативни метод јесте подизање нивоа производње енергије из обновљивих извора. Услови за његово остварење односе се на географске потенцијале, развијени сектор пољопривреде и пратећих привредних грана, али и унапређење правне регулативе која треба да буде способна да потпомогне и унапреди целокупан процес.

Међутим, држава ће врло лако предузимати све неопходне мере уколико управља снабдевачем, међутим, шта уколико је реч о искључиво приватном систему снабдевања. Уговори између држава о међусобном помагању могу имати ограничен домет. Најчешће се они ограничавају на обавезне резерве које су на располагању, али не и на вишкове које укупно сви произвођачи па и снабдевачи остварују. У пракси ће најчешће бити случај да уколико постоји инфраструктура, у случају постојања вишкова тржишна утакмица ће одредити њихову судбину. Држава има задатак обезбеђивања услова који ће довести до сигурности снабдевања.

Модерна теорија, што се потврђује усвајањем Споразума из Париза, основним приоритетом државе сматра обезбеђивање сигурности снабдевања путем спровођења опште стратегије развоја енергетског тржишта у циљу програмске супституције потрошње. Програмска супституција потрошње подразумева низ мера које ће довести до замене потрошње фосилних горива обновљивим изворима енергије, у циљу подизања нивоа сигурности снабдевања енергетског тржишта.

На мултилатералном нивоу, супституција потрошње у циљу постизања одрживе потрошње енергената први пут је постала део политичке агенде на Конференцији за развој и заштиту животне средине Организације Уједињених нација (*United Nations Conference on Environmental Development (UNCED) – The Earth Summit*) у Рио де Жанеиру 1992. године у оквиру документа познатим под називом Агенда 21.

Агенда полази од три фактора: становништва, потрошње и примењене технологије, као кључних носилаца процеса. Под окриљем носилаца

процеса неопходно је предузети мере које ће довести до напуштања система неефикасне потрошње енергената и унапређења тржишта енергената у складу са принципима одрживог развоја. Агенда кроз материју, коју обрађује подељену у четири тематске целине, предлаже могуће планове за достизање програмске супституције потрошње, узимајући у обзир кључне карактеристике.

У делу „Социјалне и економске димензије“ Агенда указује на нужност доношења мера за победу сиромаштва, поготово у неразвијеним земљама односно земљама у развоју. Неопходно је уредити енергетска тржишта и променити образац понашања учесника у смеру мењања навика потрошње у циљу промоције здравља и постизања одрживе потрошње, као и успостављању система одрживости приликом доношења одлука. Полазећи од претпоставке да потрошња енергената добијених из конвенционалних извора у одсуству вођења рачуна о економским слојевима у друштву дугорочно води до деградације тржишта и поскупљењу енергената, а тиме и до пада привредне производње, Агенда указује владама земаља на потребу системске промене функционисања тржишта. Тржиште мора да води рачуна о економским слојевима у виду њиховог активног укључивања. Агенда не говори децидно о начинима постизања препорука, али представља основу за стварање националних стратегија које треба да се баве споменутих питањима.

У другом делу „Конзервација и управљање ресурсима за развој“ Агенда се залаже за заштиту атмосфере, борбу против обешумљавања, заштиту осетљивих природних подручја, заштиту биолошког диверзитета, контролу загађења и контролу биотехнолошког и радиоактивног отпада у циљу постизања одрживости глобалног тржишта. Глобално тржиште може да функционише по принципу одрживости само уколико се већина земаља укључи у тај процес. Међутим, одрживост развоја претпоставља промену стечених навика како у земљама у развоју тако и у развијеним земљама. Мењање стечених навика изискује време, те се не може очекивати од мандатних државних органа да се самостално баве тим питањем. Стога је неопходно јачати неформалне државне структуре, о чему се посебно говори у трећем делу Агенде.

У делу „Јачање улоге водећих група“, деца, омладина, жене, невладин сектор, пословна елита, индустрија и радници препознају се као кључни носиоци промена. Имајући у виду да наведене групе по својој природи немају краткорочне планове налик политичким структурама, претпоставља се да мењањем њихових вредности и навика на дужи рок могу да се постигну ваљани резултати. Тенденцију постизању популарних мера треба усмерити ка правим вредностима, на навике које су се од давнина цениле и које доприносе систему одрживости. Намеру њихове заштите треба наметнути и локалним властима, као спрези између централне политике и носиоца промена. Неопходно је потрошаче окренути ка реалној потрошњи и обесхрабрити навике потрошачког друштва које дестимулативно делују на константе одрживог развоја. Остварење наведених циљева изискује јачање сектора подршке који су способни да водећим групама омогуће реализацију нових идеја. Управо тиме се бави четврти део агенде.

Под називом „Средства примене“, Агенда брани став да су наука, технологија, образовање, међународне институције и финансијски механизми

средства чије јачање је неопходно ради општег напретка друштва, што је основни предуслов за остварење постављених циљева. На општи начин се промовише борба против деградације воде, ваздуха и земљишта, као и целокупног биодиверзитета. Општи напредак треба да буде равномеран и да укључи све структуре и аспекте друштва. Такође, ваља се озбиљно позабавити питањима сиромаштва, претеране потрошње, здравља и образовања.

Имајући у виду обим регулације која подразумева општи друштвени напредак, Агенда позива владе земаља да усвоје националне стратегије одрживог развоја и развијају сарадњу са међународним организацијама. Држава треба да иступа на тржишту и *iure gestionis* и слободно улази у пословне односе како би привукла инвестиције и показала своју пословну коректност. Уједно треба јачати невладин сектор, који може да доприноси очувању вредности друштва.

Мера праве вредности не може бити искључиво економски успех света, држава, тржишта у одређеном временском периоду. Системи мерења у своју анализу морају да укључе и пуну вредност природних ресурса, као и пуну вредност деградације животне средине. Трошак загађивања животне средине се мора пребацивати на загађивача, а не на потрошача, и у том смислу се морају развијати врло ефикасни инструменти. Рестриктивно издавање енергетских дозвола за обављање енергетских делатности у случају повећање емисије штетних материја у енергетском процесу јесте један од начина потенцијалне заштите.

Други вид заштите тржишта јесте планско давање субвенција. Агенда субвенцијама даје политички карактер. Имајући у виду начело недискриминације, субвенције морају на недискриминаторној основи бити додељиване учесницима које су своје пословање развиле у складу са начелима одрживог развоја и то, имајући у виду утицај загађивача на целу планету, мора бити глобални принцип.

Промотери успостављања глобалних односа у складу са начелима одрживости јесу развијене државе. Уједно се од њих очекује да преузму иницијативу. Финансирањем технологија за добијање „чисте енергије“ у сиромашним државама, развијене државе директно утичу на глобално енергетско тржиште. Осим финансирања, од развијених држава се очекује да презентују планове који би били прихваћени на глобалном нивоу. Идеја водила планова мора бити супституција потрошње, као основни предуслов стабилизације тржишта и смањења загађења животне средине. Израдом планова и експертиза, финансирањем пројеката у сопственим, али у неразвијеним државама, у једном тренутку ће се постићи уравнотежење, што је идеал енергетског тржишта.

Међутим, идеје Агенде 21 нису опште прихваћене, што је константовано 1997. године на специјалној седници Уједињених нација.⁽²⁴⁾ Уместо повећања степена одрживог развоја појачани су негативни ефекти глобализације, проширена је неједнакост финансијских прихода у свету и настављено је са уништавањем животне средине.

Циљеви Агенде још једном су потврђени на светском самиту 2002. године познат под називом „Rio + 10“. Самит је на самом почетку заседања под окриљем идеје „глобалног договора“ предложио стварање низа обавезујућих међудржавних споразума са намером примене уговорених циљева. Током трајања самита консензусом је постигнут став да традиционални

споразуми не могу довести до жељених циљева, те је неопходно договарати мере на децентрализованом нивоу [5]. Иако се мере договарају на мултилатералном нивоу, њихово спровођење се мора уступити владама, приватном сектору и невладином сектору које ће у оквиру партнерства спајати заједнички циљеви [8]. Партнерство претпоставља добровољност у деловању и подељену одговорност. Све предузете активности морају бити транспарентне, а резултати мерљиви. С тим у вези, уместо усвајања једног или више међудржавних споразума у Јоханесбургу је усаглашено око 300 иницијатива које директно подржавају миленијумске циљеве.⁽²⁵⁾ Пракса неусвајања обавезујућих докумената потврђена је и на трећем светском самиту одржаном 2012. године. Усвојени необавезујући документ „Будућност какву желимо“ поново потврђује намеру држава и свих учесника у друштву да створе систем одрживог развоја.

Заштитити енергетско тржиште подразумева створити његову одрживост, односно што је могуће већу аутономију и независност од конвенционалних извора. Стога је заштита на националном, регионалном па и глобалном нивоу путем супституције потрошње неминовна. Подизањем нивоа свести о одрживом развоју и општом промоцијом супституције потрошње утиче се на тражњу на енергетском тржишту у смеру превладавања ка обновљивим изворима.

Супституција потрошње доводи и до замене тражње, те су националне владе у могућности да се баве контролом тржишта у оквирима економских, тржишних, принципа. У тако уређеном систему тешко је замислити енергетске шокове какви се памте у другој половини прошлог и на почетку овог века.

Међутим, до стварања одрживог система неопходно је заштиту сигурности снабдевања обезбеђивати и другим инструментима.

7.

Повећање резерви

Повећање резерви представља краткорочни вид заштите сигурности снабдевања тржишта. Издвајају га како негативни тако и позитивни ефекти који делују на тржиште.

Повећањем нивоа резерви стварају се потенцијално расположиви ресурси које је могуће користити у кризним ситуацијама. Основни недостатак јесте њихова ограниченост. Колико год да су резерве велике, оне нису довољне за дугорочно снабдевање тржишта. Такође, стварањем великих количина резерви може се додатно оптеретити понуда на тржишту. Уколико је држава А купила енергенте у циљу стварања резерви по цени која је 20% виша од текуће, у кризним ситуацијама, када је неопходно користити исте, продаја по текућој цени би изазвала велике губитке. С друге стране, продаја по вишој цени, односно цени по којој је извршена куповина утицала би на пораст цене енергената на тржишту што би опет довело до финансијских губитака.

Краткорочно, енергетске резерве су идеалан начин да се покрију дневни мањкови, међутим, нису најидеалнији начин за дугорочно планирање сигурности снабдевања. У том смислу, пракса је издејствовала два варијетета подизања нивоа резерви и то: *stock* аранжмане и *ring* концепт који ублажавају негативне ефекте постојања већих количина сопствених резерви.

7.1. Сток аранжмани (*Stock arrangements*)

Посебни уговори којима две или више држава успостављају обавезу држања резерви које се могу користити под тачно утврђеним условима називају се сток аранжмани. Практика бележи и одлуке држава којима се устављавају обавезе резерве које се троше по посебном режиму.

Превасходна улога сток аранжмана јесте да апсорбује поремећаје на тржишту изазване наглим променама цена. Развојем тржишта њихова улога је била све значајнија.

Седамдесете године прошлог века, када је забележен први нафтни шок, представљају прекретницу у размишљањима о потреби и начину заштите сигурности снабдевања тржишта. Током периода који је уследио тржишта су била приморана да апсорбују неколико значајних скокова цене сирове нафте и нафтних деривата.⁽²⁶⁾ Апсорпција подразумева стабилизацију тржишта, односно омогућавање прелазног периода у коме ће постепено доћи

до међународне тржишне цене енергената. Нагли скокови девастирајуће делују на привреду, те је било неопходно створити ублажавајући механизам. Имајући у виду непредвидљивост потенцијалних скокова у погледу њихове висине и трајања, државе су посегнуле за стварањем посебних резерви већег обима који би се могле користити у тачно предвиђеним ситуацијама.

Бамбергер [1] (*Robert Bamberger*) наводи да су Сједињене Америчке Државе прве у свету створиле тзв. стратешке резерве нафте (*Strategic Petroleum Reserve*, даље у тексту: СПР). Њихова потрошња је била строго контролисана и имајући у виду конфедеративно уређење САД, функционисале су по моделу сток аранжмана.⁽²⁷⁾ Њихов циљ није био да поштеде потрошаче плаћања тржишне цене за нафту у хитним случајевима, већ да послуже као инструмент ублажавања реакције тржишта на кризну ситуацију. У времену настанка стратешких резерви циљ је био предупредити добављаче да нафту користе као својеврсан вид политичког оружја или политичког притиска ради постизања одређених циљева на међународној сцени.

Законом о енергетској политици и очувању [13] Конгрес САД је оформио стратешке резерве у циљу смањења могућности дестабилизације тржишта. Сама могућност дестабилизације тржишта потенцијално носи огромну економску штету. Законом је уведен прелазни период од 90 дана у којем би се цене вратиле на почетни ниво, односно у том временском опсегу би се предупредио вештачки подигнут ценовни максимум у кратком временском периоду.

Контрола стратешких резерви поверена је Министарству енергетике, које врши продају из резерви по строго контролисаној процедури објашњеној у Обавештењу о продаји. На основу Обавештења, односно позива да се доставе понуде, оцењују се најповољније и додељују се уговори најповољнијем понуђачу. Процедура траје две недеље по објављивању Обавештења о продаји.

Европска унија, знатно млађа по своме настанку, претрпела је озбиљан енергетски удар 2006. и касније 2009. године као последицу раста руско-украјинских тензија.

Прва директива Савета Европе од 14. септембра 2009. године [41] наметнула је обавезу државама чланицама да одрже минимум залиха сирове нафте и/или нафтних деривата. По моделу америчког СПР-а, одредбе директиве имају за циљ:

- да учине залихе нафте у Заједници безбеднијим кроз поуздане и транспарентне механизме који се базирају на солидарности држава чланица;
- да одрже минималне залихе сирове нафте и/или нафтних деривата и
- прописивање процедура за хитне случајеве које ће се примењивати у случају несташице.

Државе чланице уније су обавезне да одржавају укупни ниво залиха нафте тако да одговара барем просечном нето увозу за 90 дана или просечној дневној потрошњи у унутрашњости за 61 дан, у зависности од тога шта од ова два критеријума даје већу количину. Директива уводи стандард физичке приступачности и доступности резерви. Такође, намеће се обавеза увођења јасних критеријума за контролу залиха. У том смислу оформљен је регистар који садржи информације о залихама за

хитне случајеве (локација, база, рафинерија или објекта за складиштење; нумерички изражене количине; назначење власника залиха) са дневном ажурношћу података.

У циљу очувања залиха свака земља чланица може да оформи Централни ентитет власништва (*CSE – Central Stockholding Entity*) у виду непрофитног тела или службе са задатком одржавања и управљања залихама.

Директива одређује да Централни ентитет власништва земље чланице може делегирати своју функцију другој земљи чланице са залихама на њеној територији, и то Централном ентитету формираном од те земље или више земаља чланица. Такође, функција се може пренети и привредним субјектима, али је њима за даљи пренос потребно посебно пуномоћје на основу кога део обавеза могу да пренесу на:

- Централни ентитет власништва (ЦЕВ) те земље чланице;
- једном или више централних ентитета власништва који имају капацитета и намеру да одржавају понуђене количине залиха
- другим привредним субјектима који имају сопствене вишкове.

Европска комисија је предметном директивом изградила посебан модел процедура које садрже елементе оба појавна облика. Основне обавезе постоје на националном нивоу, али се нуди могућност уговарања управљања на билатералном, односно плурилатералном нивоу у оквиру ЕУ.

Било о ком моделу да је реч, одлука о количини држаних залиха објављује се у званичном Журналу Европске уније (*Official Journal of the European Union*).

Обавезне залихе се састоје из једног или више од следећих деривата: етан, ЛПГ, моторни бензин, авионски бензин, млазно гориво бензинског типа, млазно гориво керозинског типа, друге врсте керозина, гас или дизел уље, лож-уље, минерални терпентин и алкохол са специфичном тачком кључања, мазива, битумен, парафински восак и нафтни кокс.

Према европском моделу, државе чланице морају бити у стању да уступе све или део својих залиха у хитним случајевима ако се то од њих захтева. На овај начин, у сектор енергетике уводи се принцип наднационалности, који важи уколико су испуњена два услова: први, да је реч о кризним ситуацијама и други, да је од конкретне државе тражено да то учини. Имајући у виду обавезу држава чланица да поштују установљени принцип, да би у случају примене принципа могле да располажу сопственим резервама, неопходно је да имају веће количине од минимално прописаних. На тај начин не би могле да буду доведене у ситуацију да бирају између поштовања принципа наднационалности и принципа заштите сопствених интереса. Уједно, одлука о стварању додатних резерви би свакако била стимуланс за потенцијалне улагаче којима су енергенти кључна трошковна ставка.

По својој функцији, европски и амерички модел су веома слични. Установљавају обавезу управљања резервама које се могу користити у кризним ситуацијама, односно у случајевима несташице енергената на енергетском тржишту. Разликује их организација и сам начин управљања резервама.

У САД резерве се организују према процени потреба целокупног енергетског тржишта. Министарство енергетике задужено је за контролу управљања резервама и за процену потреба. О самом коришћењу одлучују Министарство и Председник. Како ЕУ није држава, већ фактичка творевина

заснована на проширеној економској унији независних држава, није било могуће применити исти начин управљања и на енергетско тржиште ЕУ.

ЕУ формира резерве на нивоу држава, а принцип наднационалности своју основу има у принципу солидарности.⁽²⁸⁾ Неопходне резерве на једном националном тржишту се могу допунити резервама у кризним ситуацијама других држава. Међутим, чест је проблем правовременог дејства. Транспорт неопходних енергената често зна да потраје било услед административних било услед техничких препрека. Стога је на територији ЕУ замишљен посебан концепт који се у истоветном облику не може наћи на тржишту САД. Реч је о *ring* концепту.

7.2. *Ring* концепт

Ring концепт подразумева спајање у један систем складишта енергената (пре свега нафте и гаса) свих држава уговорница. Имајући у виду да се од складишта до складишта која се налазе у различитим државама мора направити веза, то су и саме интерконеције извор одређених количина енергената и саме по себи представљају резерву која се може искористити у одређеним околностима.

У случају већих померања на енергетском тржишту, држава у оквиру *ring* система располаже не само сопственим ресурсима, већ и резервама које су доступне другим земљама у оквиру система.

Осим функције смањења ризика нафтних шокова на тржишту, *ring* концепт има и заштитну дистрибутивну функцију.

Опште је правило да се транснационална мрежа састоји од главног довода и евентуалних кракова који гранају улазни обим енергената. У случају техничких прекида на главном воду или неком од кракова може доћи до обуставе испоруке за све оне кориснике који се снабдевају супротно од правца дотока енергената, почевши од тачке прекида. *Ring* концепт подразумева стварање фактичког прстена који би омогућио доток енергената из више правца, односно стварање интерконејтивних мрежа мањег капацитета између држава уговорница, које би послужиле као алтернативни пут дотока енергената за било коју угрожену државу или државе уговорнице. На тај начин, уколико држава чланица није у могућности да снабдева своје тржиште енергената директно од дистрибутера, учиниће то преко друге државе чланице.

Кључна предност овог концепта у односу на билатералне споразуме закључене са истим циљем јесте тај што може да укључи неограничени број држава, наравно, под условом да геостратешка позиција дозвољава својеврсно „умрежавање“ тржишта [38].

Најпознатији пример примене *ring* концепта јесте у области гаса (29) и може се сагледавати у оквиру стварања гасног прстена Енергетске заједнице. Уговорне стране су стварањем енергетске заједнице тежиле стварању правног основа за изградњу техничког прстена који ће интернационалну дистрибуцију енергената подићи на један виши ниво. Узимајући у обзир потребе региона, пре свега у електроенергетском и гасном сектору, Енергетска заједница има визију стварања великог броја постројења за ускладиштење, која су међусобно повезана у јединствени систем.

Јединствени систем омогућава и другим земљама да користе строго контролисане домаће ресурсе ради остварења заједничких циљева земаља потписница.

Пре свега, државе су се сагласиле да треба да уложи значајан рад на имплементацији одредаба Повеље о енергији, што значи и примену свих принципа које Повеља декларише. На тај начин, државе потписнице стварају јасне услове међусобног пословања и применом одредаба Повеље, остварују већу заштиту, имајући у виду њене заштитне одредбе. Успостављањем гас *ring* концепта на територијама свих држава чланица енергетске заједнице биће омогућено пуњење прстена гасом из више праваца, и на тај начин осигурана доступност тог енергента на националним тржиштима. Повезивање нових извора ће бити значајно олакшано јер ће им нови концепт обезбедити излаз ка већој потражњи, тиме и већој потенцијалној исплативости. Већа тражња довешће до потребе нових инвестиција и даљег ширења мреже. Такође, *ring* концепт подразумева довођење гасне мреже до подручја у којима је гасна инфраструктура неразвијена. Увођењем више заинтересованих микротржишта у систем смањиће се фиксни трошкови одржавања, што ће се повољно одразити на кретање цена енергента и др.

Концепт међусобног умрежавања осим економског има и своју политичку конотацију. Сингуларно постављени систем снабдевања гасног тржишта ЕУ (једносмерна дистрибуција од снабдевача ка потрошачу, без постојања алтернативних рута) довео је до сметњи у дистрибуцији током 2006. и до потпуне обуставе 2009. године⁽³⁰⁾.

Зато се тврди да развој енергетског тржишта има не само економски, већ и стратешки значај, те се прате правни и фактички потези изазивача дисторзија односа на тржишту у оквиру постављеног система. Посебност примене *ring* концепта на територији ЕУ јесте симултано спровођење политике „двоструког колосека“ [39].

Први колосек подразумева интерес држава да подрже изградњу нових гасовода како би осигурале снабдевање својих тржишта. На тлу Европе такве тенденције су веома приметне, међутим, само је једна идеја реализована завршетком изградње „Северног тока“. Дестабилизација политичких односа између ЕУ и Русије и инсистирање ЕУ на примени стандарда трећег енергетског пакета узроковале су обуставу изградње гасовода „Јужни ток“⁽³¹⁾ са неодређеним роком трајања.

Алтернативни пут – популарно назван „Турски ток“⁽³²⁾ такође је обустављен услед погоршања политичких односа између Русије и Турске. Имајући у виду да су односи између Русије и Украјине поремећени, а и односи између ЕУ и Русије услед „Кримског питања“,⁽³³⁾ то је врло неизвесна, можда чак у овом политичком моменту незамислива изградња „Белог тока“,⁽³⁴⁾ те остаје велико питање заштите сигурности снабдевања гасом Европе.

Такође, први колосек подразумева унапређење поступка прераде нафте, односно добијања нафтних деривата [42] не искључиво из сирове нафте,⁽³⁵⁾ Међународно прихваћене обавезе држава за смањење емисије гасова стаклене баште и тенденција њиховог смањења иду у прилог тврдњи да се тежње у оквиру првог колосека не могу сматрати трајним решењем.

Трајно решење препознаје други „колосек“ који јесте крајњи циљ, док се први сматра прелазним решењем. Основна идеја водиља јесте стварање

правног оквира који би енергетски зависне државе од увоза одвео у зону енергетско самосталних. Средство за постизање овог амбициозног циља [32] јесте стварање система који подстиче коришћење еколошких, „чистих“ извора енергије⁽³⁶⁾ и уједно стварање тржишта које препознаје тако добијену енергију, као пожељнију у односу на друге.

Последица супституције конвенционалних извора енергије еколошки чистим јесте смањење емисије штетних гасова, али и прегруписавање енергетске моћи у свету. Енергетски потенцијали могу се црпети из свих предела на Земљи у зависности од њихових географских капацитета, али који нису нужно повезани са распрострањеношћу фосилних горива. Примат у снабдевању енергентима односно енергијом прећи ће из руку фосилних резервоара у руке произвођача са највећим нивоом инвестиција и енергетске ефикасности. Стога је важно створити детаљну правну регулативу која је способна да препозна нове тржишне односе у својој иницијалној фази и подржи почетни развој, што је основни предуслов за њихов бржи напредак.

Искуства створена експлоатацијом *ring* концепта могу само бити од користи у будућем систему снабдевања, нарочито у погледу изградње правних института (заједнички приступ, услови изградње, услови коришћења и слично). Сам по себи, *ring* концепт представља новину у класичним енергетским односима, тако да јесте корак напред ка стварању нових тржишних институција које ће и у будућим односима бити способне да подрже конкуренцију и надграде начело међусобне солидарности у циљу сигурности снабдевања тржишта. Остаје само да се види да ли ће у будућности развојем сопствених енергетских „зелених“ ресурса државе моћи да постигну апсолутну енергетску независност.

8.

Стубови сигурности снабдевања у праву Републике Србије

Република Србија припада групи земаља увозница енергената и сигурност снабдевања је у директној зависности од увоза и постојећих резерви. Производни енергетски капацитети из обновљивих извора енергије су на веома скромном нивоу. Стратегијом развоја енергетике Републике Србије до 2025. са пројекцијама до 2030. године [31] предвиђена су три стуба сигурности снабдевања енергетског тржишта: обезбеђење енергетске безбедности, развој тржишта енергије и свеукупна транзиција ка одрживој енергетици, који су уједно постављени и као кључни приоритети енергетског развоја Републике Србије, односно принципи на којима је потребно развијати енергетску политику до 2030. године.

Енергетска безбедност у складу са Стратегијом подразумева поуздано, сигурно, ефикасно и квалитетно снабдевање енергијом и енергентима и успостављање услова за поуздан и безбедан рад и одрживи развој енергетских система и енергетског сектора уопште.

Енергетско тржиште је неопходно устројити на начин који обезбеђује: конкурентност на начелима недискриминације, јавности и транспарентности; заштиту купаца енергије и енергената; развој тржишта електричне енергије и природног гаса и њихово повезивање са јединственим тржиштем енергије ЕУ; интензивније повезивање енергетског система Републике Србије са енергетским системима других држава, нарочито оних из непосредног окружења. Испуњење циљева прва два стуба сигурности снабдевања треба да допринесе тзв. одрживој енергетици као трећем, кривном стубу сигурности снабдевања енергетског тржишта.

Одржива енергетика подразумева: обезбеђење услова за унапређење енергетске ефикасности у обављању енергетских делатности и потрошњи енергије; стварање економских, привредних и финансијских услова за повећавање удела енергије из обновљивих извора енергије, као и за комбиновану производњу електричне и топлотне енергије; стварање институционалних, финансијских и техничких претпоставки за коришћење нових извора енергије; унапређење стања и система заштите животне средине у свим областима енергетских делатности; и успостављање повољнијих законских, институционалних и логистичких услова за динамичније инвестирање у енергетику.

8.1. Енергетска безбедност *in generalis*

Стратегија препознаје укупну увозну енергетску зависност Републике Србије,⁽³⁷⁾ нарочито у сектору нафте, нафтних деривата и природног гаса. Имајући у виду константан привредни раст и евентуални раст броја становника⁽³⁸⁾ одсуство инвестиција у области изградње енергетских постројења може довести и до тога да Република Србија у наредном периоду постане значајнији увозник енергије. Очекиване мере ка подизању нивоа индустријализације, јачању тешке индустрије, вероватно ће убрзати процес израженијих потреба. Стога је неопходно промовисати мере штедње и подићи ниво резерви нафте и природног гаса у складу са принципима дисперзије ризика. Неопходно је обезбедити повезаност националног са другим тржиштима. Сигуран доток енергената претпоставља успостављање правног механизма који ће репресивним мерама обезбедити поштовање испостављања минимума уговорених количина на одређено тржиште [10]. Међусобним повезивањем, створиће се могућности за додатни транзитни приход, али ће се отворити могућност вишеканалног снабдевања односно снабдевања из више праваца, што је фактичка тежња примене *ring* концепта.

8.2. Развој енергетског тржишта

Успешна примена *ring* концепта подразумева отварање националног тржишта, односно успостављање стандарда понашања на нивоу региона. Стандарди понашања подразумевају хармонизацију прописа како би акти свих учесника били препознатљиви и прихватљиви на тржиштима различитих земаља.

8.2.1. Развој националног тржишта

Трећим енергетским пакетом ЕУ прописано је стварање енергетског тржишта на принципима конкуренције, јавности и слободне иницијативе енергетских субјеката. То подразумева слободу избора потрошача у погледу снабдевања енергијом и енергентима, при чему цена треба да зависи искључиво од понуде и тражње. Државна интервенција у формирању цена јесте индиректна (куповином и продајом за сопствене потребе, односно потребе резерви и зарад спречавања дестабилизације тржишта). Надаље, имајући у виду да енергетско тржиште има јавни значај, неопходно је о свим његовим сегментима упознати заинтересоване. То се нарочито односи на подизање нивоа резерви које могу да представљају потенцијалну опасност за грађане и животну средину.⁽³⁹⁾ Континуирани ниво инвестиција не треба да иде на уштрб самосталности енергетског система, већ треба да тежи економски равнотежном нивоу цена и самоодрживом систему мање зависном од увоза. Овако замишљени унутрашњи регулаторни оквир јесте неопходна претпоставка за сваку даљу интеграцију националног тржишта.

Интеграција националног тржишта може да се врши директно и индиректно. Директна интеграција подразумева формално спајање енергетског тржишта националне државе са другим тржиштима – директна интеграција у ужем смислу. У ширем смислу, под директном интеграцијом се

подразумева хармонизација прописа са тенденцијом њихове унификације, која треба да доведе до непрепознатљивости граница између више националних тржишта.

Индириктна или фактичка интеграција настаје на билатералном нивоу. Подразумева низ билатералних споразума између држава које доводе до спајања тржишта било кроз одређене радње (куповина, продаја), инвестиције (изградња инфраструктуре), стандардизацију (организовање тржишта у циљу остварења обостраних интереса) или изражене намере о будућим заједничким пројектима. На билатералном нивоу Република Србија је склопила низ енергетских споразума којима је унапредила енергетско тржиште. Међутим, највидљивије резултате даје хармонизација прописа под окриљем мултилатералних споразума у циљу унифицирања прописа по угледу на ЕУ.

8.2.2. Развој регионалног тржишта

Прихватањем Уговора о оснивању Енергетске заједнице⁽⁴⁰⁾ и идеје успостављања регионалног тржишта и интеграције у енергетско тржиште ЕУ, Република Србија је начинила први корак ка омогућавању значајнијег нивоа инвестиција у енергетски сектор, што ће се сигурно у будућности одражавати на економски развој и стабилност земље и целог региона.

Уређење тржишта се у складу са Уговором мора заснивати на достизању нивоа правних тековина ЕУ у области енергетике, нарочито водећи рачуна о заштити животне средине, правима учесника на тржишту, односно праву конкуренције, примене стандарда у коришћењу обновљивих извора енергије (ОИЕ) и смањењу емисије гасова стаклене баште, и што је могуће израженије енергетске ефикасности.

У том смислу, Република Србија је усвојила Закон о енергетици [14] којим су раздвојене енергетске делатности по угледу на европско законодавство, односно којим су примењени принципи власничког раздвајања (*unbundling*). Такође, применом стандарда европских директива утврђени су акциони планови на основу којих треба планирати радње *in concreto*, које ће довести до тзв. „одрживе енергетике“.

8.3. „Одржива енергетика“

„Одржива енергетика“ у смислу Стратегије представља термин који подразумева примену мера ради подизања енергетске ефикасности, коришћења обновљивих извора енергије и заштите животне средине.

Република Србија располаже скромним енергетским ресурсима. Подизање енергетске ефикасности требало би да доведе до већег коефицијента њиховог искоришћења. *Rebound* ефекат који према својој дефиницији наводи на веће повећање потрошње услед смањења цене енергената по јединици производа је у датим околностима занемарљив. Управо је циљ смањити потрошњу енергената по јединици производа у производњи, а евентуално повећање потрошње услед веће енергетске ефикасности у домаћинствима није реално јер су потребе домаћинстава сличне. Енергетска ефикасност у производњи доприноси смањењу цене по јединици производа услед мањег

уtroшка енергије, што може довести до повећања производње и увећање, уместо смањене потрошње. Међутим, то је пожељни ризик које тржиште жели да прихвати јер је повећање привредне активности свакако позитивна појава па и за енергетско тржиште.

„У држави у којој су енергенти скупи, инвестирање у енергетску ефикасност доводи до смањења трошкова. Међутим, уз претпоставку повећања производње (услед смањења цене настале као резултат смањења трошкова), произвођач ће и даље имати проблем граничне вредности укупног броја емисија што је за њега додатни трошак. Стога се врло често произвођачи одлучују за селидбу производње из земље у којој су енергенти скупи и из државе која води активну политику заштите животне средине, у државе у којима је стање другачије. Са аспекта економске науке, то је неповољна појава јер се умањује друштвени производ, међутим, са аспекта заштите сигурности снабдевања енергетског тржишта, то је повољан тренд. Ова појава се може назвати парадоксом законитости енергетског тржишта.“ [10]

Према последњим проценама изнетим у Стратегији, енергетске ресурсе и потенцијале Републике Србије чине фосилна, конвенционална (угаљ, нафта и природни гас) и неконвенционална горива (уљни шкриљци), као и обновљиви извори енергије. Резерве нафте и гаса су симболичне и чине мање од 1% геолошких резерви, док преосталих 99% енергетских резерви чине разне врсте угља, са највећим уделом лигнита.

Табела 1. Геолошке резерве фосилних горива⁽⁴¹⁾ (милиона *ten*⁽⁴²⁾)

Енергетски ресурс	Укупне геолошке резерве
Камени угаљ	4.02
Мрки угаљ	45.17
Мрколигнитски угаљ	193
Лигнит	3.698
Нафта	50
Природни гас	50
Уљни шкриљци	398

Код већине лежишта нафте и гаса у Србији остварен је висок коефицијент искоришћења, што је утицало на пад производње. Применом нових технологија и интервенцијама на бушотинама пад производње је привремено заустављен, али без већих могућности проширења производних капацитета, имајући у виду лимитираност резерви.

Преостале резерве сирове нафте у истраженим подручјима Републике Србије на крају 2010. године износиле су око 10,14 милиона тона, односно 4,23 милијарде m³ природног гаса. Након завршетка детаљних геолошких истраживања на подручју целе територије моћи ће прецизније да се говори о евентуалним потенцијалима подручја са аспекта резерви нафте и гаса.

Стратегија даље указује да би мерење утицаја енергетских постројења на околину морао да постане кључни критеријум за оцену енергетских

технологија и даљих праваца развоја енергетике. Имајући у виду превлађујући став међународне заједнице о опасностима које носе климатске промене, реално је очекивати да ће се стандарди заштите животне средине константно повећавати.

Повећањем стандарда заштите животне средине фаворизује се тзв. „чиста“ енергија, односно енергија која емисију гасова стаклене баште своди на минимум. То је нарочито изражено у погледу стимулације коришћења обновљивих извора енергије, где готово да штетних ефеката по животну средину нема. Међутим, такво стање не одговара државама извозницима нафте, те је врло очекивана појава пада цена сирове нафте и гаса у циљу „компензације“ за „прљавост“ тих фосилних горива. Крајем 2015. и почетком 2016. године цена барела нафте је достигла свој економски минимум у новијој историји, и то истовремено са припремањем и одржавањем Светског економског форума у Давосу на коме су климатске промене и миграције приказане као највеће опасности будућности. Стога прелазак ка ефикаснијој, чистијој и обновљивој енергији мора бити усклађен и са тржишним кретањима, односно морају се пронаћи начини да напуштање конвенционалних метода добијања енергије не буде неисплативо у дужем временском периоду. Исплативост се не огледа искључиво у финансијском, већ и у смислу енергетске независности одређеног енергетског тржишта. Подизање нивоа енергетске ефикасности, подизање нивоа добијања енергената из сопствених ресурса треба да доведе до ако не апсолутне, онда до мање зависности енергетског тржишта од увоза енергената, односно енергије. Мања зависност или апсолутна независност афирмативно делује на сигурност снабдевања, што је највећа вредност коју једно енергетско тржиште може да има. Увећани ниво сопствене производње, нарочито из обновљивих извора, стимулативно делује и на друге секторе. Тако је тренд замене конвенционалних извора енергије са обновљивим побољшао положај и значај пољопривреде у укупном економском развоју Србије⁽⁴³⁾ [25].

Стратегија у циљу остварења одрживог развоја енергетике Републике Србије до 2030. године препоручује спровођење следећих активности:

- 1) интензивније истраживање енергетских потенцијала;
- 2) развој енергетског тржишта, уз примену принципа конкуренције, транспарентности и недискриминације;
- 3) изградњу нових енергетских капацитета, односно ревитализацију и модернизацију постојећих;
- 4) свеобухватан и координиран приступ рационализацији потрошње енергије и укупном повећању енергетске ефикасности;
- 5) стварање адекватних регулаторних и организационих услова и поједностављивање и убрзање процедура прибављања сагласности и дозвола;
- 6) интензивно коришћење обновљивих извора енергије, при чему промовисање обновљивих извора енергије треба укључити и у енергетске планове градова и локалних заједница као део локалних енергетских стратегија;
- 7) реорганизацију и реструктурирање предузећа у енергетском сектору: обезбеђење економских, организационих и правних услова да јавна предузећа енергетске привреде могу самостално успешно да функционишу на тржишту и да постану способна да обезбеде веће учешће сопствених средстава за потребе развоја, заштите животне средине и рекултивације

простора, увођење принципа корпоративног управљања у јавна предузећа, разматрање могућности синергетског повезивања предузећа која управљају мрежним инфраструктурним системима (нафта, гас, електрична енергија);

- 8) даље усаглашавање постојећих прописа са прописима и стандардима ЕУ, уз међусобно усаглашавање и развој националних прописа тако да се обезбеди хармонизација техничке и друге регулативе и прописа као подршка сигурном и безбедном техничком управљању енергетском инфраструктуром, обезбеди трајна заштита простора над лежиштима енергетских сировина, хидроакумулационих басена и енергетских коридора од даље изградње, обавезу инвеститори да при изградњи енергетских и других објеката, у оквиру инвестиционих програма увек користе најбоље расположиве технологије, тако да је обезбеђено оптимално коришћење расположиве енергије, енергетска ефикасност и заштита животне средине.

Стратегијом је предвиђено да наведене активности прате и одговарајуће организационе и друге мере које обезбеђују: подизање капацитета финансијских организација за финансирање мера енергетске ефикасности, односно за финансирање развоја производње и пласмана најбољих доступних технологија и енергетске опреме; развој иновативних механизма финансирања сектора енергетских услуга; подстицање развоја домаће индустрије тако да прати предвиђени развој енергетског сектора; анализу утицаја климатских промена на енергетски сектор у Републици Србији и доношење адекватних планова адаптације; систематско подизање капацитета научних и образовних установа за рад у енергетском сектору; целовито и правовремено информисање јавности о стању у сектору; едукацију и подизање свести о могућностима и ефектима штедње, рационалне потрошње и супституције енергије, као предусловима за одрживи развој целокупног друштва и државе.

Препоручене активности дате су у складу са циљевима енергетске заједнице, чијим предузимањем треба да се постигне стварање компетитивног, интегрисаног енергетског тржишта, подобног за привлачење инвестиција у енергетски сектор и за обезбеђење сигурног и одрживог снабдевања енергијом. У том смислу сви краткорочни и дугорочни циљеви треба да буду усклађени и са Националном стратегијом одрживог развоја [24] као документом од значаја за усаглашавање општих циљева друштва. Посебан интерес за привлачење инвестиција у енергетском сектору Република Србија изражава у делу експлоатације обновљивих извора енергије [11]. У том смислу треба додатно ојачати регулаторни оквир и осавременили многа његова решења.

8.4. Осавремењивање регулаторног оквира

Имајући у виду да је Република Србија кандидат за улазак у ЕУ, регулаторни оквир Републике Србије се развија у духу изражених вредности европског енергетског тржишта.

Енергетска безбедност, успостављање тржишта енергије и функционирање сектора сагласно принципима одрживог развоја јесу кључне идеје водиле које норматива треба да оствари. Процес придруживања ЕУ треба да додатно потврди намеру уређења енергетског тржишта у складу са европским вредностима. Сходно потписаном Споразуму о стабилизацији и придруживању⁽⁴⁴⁾ [18], правни систем треба да иде у правцу хармонизације са прописима ЕУ и имплементације циљева и прописа ЕУ у пракси.

Осавремењивање регулаторног оквира треба да се креће у два правца.

Први правац подразумева ширење опуса мултилатералних и билатералних споразума које је ратификовала Република Србија, а који доприносе утврђењу енергетског тржишта у складу са правилима очувања конкуренције, као и директном или индиректном подизању нивоа инвестиција у енергетском сектору.

Други правац кретања регулаторног оквира се свакако мора кретати у правцу хармонизације прописа са стандардима ЕУ у материјалном смислу, али и у правцу обезбеђивања примене усвојених стандарда.

8.4.1. Осавремењивање регулаторног оквира прихватањем међународних обавеза

Извори права којим се уређују односи на енергетском тржишту [33] јесу формални акти који садрже правила понашања актера на енергетском тржишту.⁽⁴⁵⁾ Имајући у виду одредбе члана 16. ст.2. Устава Републике Србије [35]: „Општеприхваћена правила међународног права и потврђени међународни уговори саставни су део правног поретка Републике Србије и непосредно се примењују. Потврђени међународни уговори морају бити у складу с Уставом“, поставља се питање на који начин се врши осавремењивање регулаторног оквира, односно како се ствара национално право под окриљем прихваћених међународних обавеза. Уколико у области енергетике Република Србија потврди међународни уговор, он има непосредну примену, што значи да ће и сва законска и подзаконска решења морати да буду усклађена са његовим одредбама. У формалном смислу, постоје три појавна облика извора [36] која чине основ хармонизације националног законодавства: међудржавни споразуми, међународни документи са карактером меког права, међународно обичајно право и правни принципи.

Међудржавни споразуми у области енергетике јесу споразуми закључени између две или више држава, којима се регулише једно или више енергетских питања. Саставни део националног законодавства може постати признањем, односно ратификацијом у Скупштини Републике Србије или на индиректан начин: прихватањем појединих решења и њиховом имплементацијом (хармонизацијом). Највећи домаћај у погледу прихватања мултилатералних споразума на међународном нивоу Република Србија је постигла ратификацијом Споразума о оснивању енергетске заједнице.⁽⁴⁶⁾ Иако је реч о документу регионалног карактера, Споразум снагом својих

решења претендује на примену на целом европском континенту, па и шире.⁽⁴⁷⁾ Тежња је да се прописи свих држава чланица хармонизују до те мере да је и реално могуће водити заједничку енергетску политику [10].

Приликом потписивања међудржавних споразума уобичајена је одредба да они ступају на снагу након одређеног броја ратификација. Међутим, то не значи да државе које нису ратификовале споразум не могу да инкорпорирају његове вредности у своје законодавство. На тај начин, иако нема обавезност примене у потпуности у државама које га нису ратификовале, међународни споразум има велики значај јер се врши његово постепено (парцијално) прихватање. Стога се у тим околностима може сврстати у изворе меког нормативитета.

Примена обичајног права није ретка у међународним енергетским односима. Обичајно право проистиче из људске, односно потребе држава да у кризним ситуацијама поступају на начин како би волеле да у сличној ситуацији други са њима поступају. У кризним ситуацијама нема довољно времена за писање и усвајање међудржавних споразума, зато се право ствара на нивоу акције, односно предузимања радњи са одређеним (неутврђеним) очекивањима. Тако ће, на пример, држава интервентно помоћи залихама или расположивим ресурсима енергетском тржишту друге државе на њен захтев, чак иако је њена енергетска безбедност у мањој мери дестабилизована, са очекивањем да ће на сличан начин и други поступити ако се нађе у истој ситуацији. Описано понашање није прописано међународним нормама, али се заснива на више пута нормативно објашњеном начелу солидарности.

Иако је Србија релативно мала земља, са незнатним потенцијалом енергетског тржишта у односу на глобална кретања, са аспекта примене Споразума из Париза⁽⁴⁸⁾ свакако ће и њени напори бити од значаја. Принцип заштите животне средине се, услед појачаних ефеката глобалног загревања, наметнуо као руководећи у модерним енергетским односима. Неодговарајуће Канаде због примене Кјото споразума, неприхватање Повеље о енергији од стране многих држава, јесу одраз понашања великих актера на глобалном енергетском тржишту с почетка овог века.

Иако није прихваћена од великог броја држава, Повеља о енергији је значајна водила савремених тенденција. Према својој природи, Повеља је мултилатерални уговор који дефинише: заштиту страних инвестиција, стварање недискриминаторних услова за инвестиције и трговину у сектору енергетике, промовисање енергетске ефикасности те и услове и правила решавања спорова из области уређених Повељом [37]. Дакле, Повељом се енергетски сектор сагледава са аспекта више дисциплина, што у време њеног доношења па и данас јесте исувише модернистички постављен задатак.

Међутим, Споразум из Париза је као секторални споразум успео да наметне свим државама света обавезу да постигну задати циљ, односно повећање температуре за 2 степена изнад преиндустријског нивоа односно 1.5 степени целзијуса, што ће значајно смањити ризике и утицаје на климатске промене. По први пут на глобалном нивоу државе су се сагласиле да је неопходно да заједничким акцијама достигну безбеднију и здравију животну средину. Заједничке акције се не састоје од симултаног деловања на одређеном подручју, већ у предузимању радњи у складу са акционим плановима који ће на сваких пет година задавати нове циљеве. На овај

начин, *de facto* ће доћи до хармонизације прописа и циљева јер ће се државе руководити искуствима својих суседа, тим пре што ће свака држава имати обавезу да информише јавност и државе о свом напретку и својим достигнућима у смислу остваривања задатих циљева. Управо то је кључна обавеза: обавештавање о достигнућима циљевима. Уколико држава не обезбеди примену преузетих обавеза, засигурно њихово формално одређење не може бити мерљиво са аспекта достигнућих стандарда.

8.4.2. Примена усвојених стандарда

Примена усвојених стандарда може се посматрати у формалном и материјалном смислу. У формалном смислу она подразумева доношење прописа којима се жели постизање одређених циљева, или другачије речено: формирање регулаторног оквира који може обезбедити остварење изнетих идеја. У материјалном смислу, примена усвојених стандарда подразумева њихово фактичко мерење, односно евалуацију постигнутог на основу задатих критеријума. Уколико евалуација не да очекиване резултате, долази до анализе две групе разлога. Прва група подразумева истраживање евентуалних слабости дефинисаних циљева или механизма за њихово постизање. Друга група мери способност надлежних актера да примењују предложене механизме.

На међународном плану, платформа за упоредну анализу, размену идеја и сагледавање стања јесу форуми у оквиру посебних међународних организација. У том смислу значајне су дискусије група под покровитељством Секретаријата Повеље о енергији (*The Energy Charter Treaty*), форума у оквиру Организације за економску сарадњу и развој (*Organisation for Economic Co-operation and Development*), Међународне агенције за енергију (*International Energy Agency*), Светске трговинске организације (*The World Trade Organisation*) и других.

На националном плану, анализе пре свега врши министарство надлежно за енергетику које сноси одговорност за креирање и спровођење енергетске политике и развој регулаторног оквира. Због тога је нужно оспособити га да прати примену у пракси одређених правних норми и да анализира ефекте њихове примене. Перманентно подизање капацитета људи у држави који се баве енергетским питањима на највишем нивоу је од круцијалног значаја за развој енергетског сектора.

Кадровско и техничко опремање министарства и надлежних служби и институција јесте значајно, али се не може поредити са значајем који има подизање свести становништва о многим енергетским питањима: конкурентност, енергетска безбедност, заштита животне средине, енергетска ефикасност, и др. За оптималан развој енергетике у складу са захтевима модерног друштва, неопходно је знатно унапредити образовни, стручни и научно-истраживачки потенцијал земље. Носиоци „енергетске мисли“ нису искључиво струковне организације под ингеренцијом државе, већ и сам образовни систем, односно појединци који га чине.

8.4.2.1. Формално одређење

Ново уређење енергетског тржишта изискивало је оснивање посебне Агенције за енергетику Републике Србије, као независног регулаторног тела са надлежностима у области електричне енергије, природног гаса, нафте и деривата нафте и топлотне енергије произведене у електранама са комбинованом производњом у складу са законом. Својим активностима настоји да обезбеди недискриминаторни приступ системима, као и ефективну конкуренцију и ефикасно функционисање тржишта електричне енергије и природног гаса. На основу закона упућена је на сарадњу са другим међународним телима, а ради остваривања принципа потпуне тржишне економије. Ради развоја регионалног тржишта електричне енергије и природног гаса, стварања једнаких услова за све учеснике на тржишту и усклађивања свог рада са међународним искуствима и стандардима, Агенција је упућена на сарадњу са регулаторним телима других држава, као и са другим међународним организацијама у складу са законом и потврђеним обавезама Републике Србије. Међутим, регулаторно тело не може једино да сноси одговорност [10].

Јединице локалне самоуправе су такође виђене као потенцијални носиоци одговорности примене жељених стандарда. По својој природи, усмерене су на рад са грађанима те је за очекивати да њихов допринос у директној комуникацији може бити значајан.

Модерни законски текстови писани разумљивим језиком битно доприносе енергетској култури. То се нарочито односи на законодавство којим се уређује тржиште, односно права и обавезе учесника. Јасно треба регулисати појам начела конкурентности и принципе одвајања енергетских делатности у складу са трећим енергетским пакетом.⁽⁴⁹⁾ Закон о енергетици од 29. децембра 2014. године преузима вредности трећег енергетског пакета прописа ЕУ, а остаје да се види у будућности којом брзином ће се имплементирати стандарди које закон доноси и како ће се то одразити на енергетско тржиште.

Стратегија указује и на значај других закона који регулишу поједине сегменте енергетског тржишта. Тако Закон о робним резервама [21] у области нафте и њених деривата усваја решења Директиве 2009/119/ЕЗ⁽⁵⁰⁾ Европске уније која се односи на успостављање система обавезних минималних резерви нафте и деривата нафте. Сагласно обавези преузетој Уговором о оснивању Енергетске заједнице, обавезне резерве нафте и/или деривата нафте треба да се организују најкасније до 1. јануара 2023. године.

Сектор топлотне енергије уређује се на локалном нивоу. Осим у Закону о енергетици, релевантне одредбе се могу наћи и у Закону о комуналним делатностима [17]. Међутим, оно на чему се мора истрајати јесте усклађивање принципа на којима почивају та два прописа у погледу организовања тржишта. Наиме, и у погледу топлотне енергије неопходно је организовати тржиште. С обзиром на то да на тржишту постоји производња, дистрибуција (кроз топловод) и испорука односно продаја, то је неопходно на тржишту препознати различите учеснике и омогућити свим заинтересованим да му приступе у складу са недискриминаторно постављеним условима. Од недискриминације крајње кориснике на енергетском тржишту штити и Закон о заштити потрошача [16]. Он садржи више одредби о тзв. услугама од општег економског интереса, у које спадају и снабдевање енергијом и

енергентима, укључујући и топлотну енергију. Међутим, одсуство квалитетних решења прописа којим се уређују међусобни односи испоручиоца и крајњих корисника, пре свега у објектима за колективно становање, често доводи до немогућности остваривања захтева и резигнираности крајњих корисника, чије незадовољство у односу на снабдевача често добија судски епилог. Најчешћи захтеви крајњих корисника јесу да се изврши прекид снабдевања, да се објаве и учине једноставним и транспарентним обрачуни утрошка, као и да се објекти искључе са топловодне мреже. У случају да није реч о објекту за колективно становање, на већину од ових захтева се врло лако може одговорити, међутим, у објектима за колективно становање је то врло тешко учинити. Прво, објекат за колективно становање је јединствен, и као такав је прикључен на топловод. Прекид испоруке топлотне енергије једном кориснику односно једном делу објекта често захтева значајна финансијска средства, а уколико је реч о централизованом систему тзв. „вертикала“ које се простиру ван снопова, готово да је немогуће у потпуности искључити испоруку јер се цевима које пролазе кроз тај део објекта наставља испорука за друге делове. Ситуација је мало повољнија у случају да се вертикале простиру у сноповима кроз централни (заједнички) део објекта па се одатле гранају за сваки део посебно. У том случају могуће је искључити одређени део са топловодне мреже, наравно уз одређене трошкове, али је потенцијал свих саставних делова машинских инсталација за топоводе у том објекту и даље остао исти, те у том смислу постоје неки фиксни трошкови који остају присутни и који се на неки начин морају надоместити. Износ трошкова који се мора надоместити у том случају је чест узрок спорова између крајњих корисника односно потрошача и дистрибутера топлотне енергије (који је најчешће према тренутном стању ствари и произвођач).

Решење се може свакако наћи доношењем посебног прописа који би на детаљнији начин дефинисао односе власника посебних делова у објектима за колективно становање. Тренутно нико не одговара за кршење обавеза према дистрибутерима топлотне, али и електричне енергије у тим објектима, осим конкретног крајњег корисника. Уколико је он несавестан или је био његов претходник, па ниједан од њих није обавестио дистрибутера о потреби промене података о крајњем кориснику (у случају да је дошло до промене), често се дешава да се дистрибуција енергије врши неком лицу које заправо и по природи ствари не може бити корисник (лице преминуло, отуђило непокретност и одселило се итд.). У таквим случајевима дешава се да дистрибутер односно произвођач у судском поступку у којем жели да оствари своје интересе то не може да учини, јер нема праве податке о кориснику којем врши услугу. У таквим околностима тешко је заинтересовати инвеститоре који би евентуално уложили капитал у осавремењивање целог система.

Добра искуства се могу проучавати у секторима који нису у директној вези са енергетским тржиштем. У сектору прикупљања отпада од домаћинства јавља се исти проблем. Док сакупљач прикупља отпад и за то добија накнаду готово да не поставља питање о подацима о кориснику. Питање се најчешће поставља када дође до проблема, односно до престанка плаћања услуга. Уколико сакупљач отпада није правовремено добио информацију о промени корисника, врло ће тешко наплатити своја потраживања јер не зна

ком кориснику је вршио услугу. Време које је неопходно за прикупљање података често може да доведе до истека рокова за судску заштиту те је у том смислу пракса морала да пронађе разна решења. Применом тих решења се вероватно може добити на тачности податка којима располажу дистрибутери. Могуће је и на основу закона створити јединствену базу која би се ажурирала уз помоћ различитих државних служби, али и приватних компанија којима су поверена одређена овлашћења или одређени послови од јавног значаја. Међутим, ту треба бити опрезан у смислу прописа о заштити података о личности, а нарочито у погледу прикупљања и обраде тих података.

8.4.2.2. Материјално одређење

На принципу недискриминације морају почивати сви сегменти тржишта, јер то представља добру основу за привлачење инвестиција. Тако су на недискриминаторној основи предвиђене подстицајне мере и подстицајне откупне цене електричне енергије, добијене из обновљивих извора енергије. Законом о енергетици утврђена је обавеза откупа електричне енергије од повлашћених произвођача и јасно дефинисан скуп подстицајних мера коју повлашћени произвођачи уживају. Основ за субвенције заинтересованим инвеститорима јесте Закон [15] о ефикасном коришћењу енергије.⁽⁵¹⁾ Законом су уређени услови и начин ефикасног коришћења енергије у сектору производње, преноса, дистрибуције и потрошње енергије; политика ефикасног коришћења енергије; систем енергетског менаџмента; означавање нивоа енергетске ефикасности производа који утичу на потрошњу енергије; минимални захтеви енергетске ефикасности у производњи, преносу и дистрибуцији електричне и топлотне енергије и испоруци природног гаса; финансирање, подстицајне и друге мере у овој области, као и друга питања од значаја за права и обавезе физичких и правних лица у вези са ефикасним коришћењем енергије. Основни циљеви који се применом закона желе постићи су: 1) повећање сигурности снабдевања енергијом и њено ефикасније коришћење; 2) повећање конкурентности привреде; 3) смањење негативних утицаја енергетског сектора на животну средину; и 4) подстицање одговорног понашања према енергији на основу спровођења политике ефикасног коришћења енергије и мера енергетске ефикасности у секторима производње, преноса, дистрибуције и потрошње енергије. Стога је закон прописао основна начела којима се морају руководити сви потрошачи енергије. Најважније начело јесте начело старања о енергетској сигурности. Допринос енергетској сигурности остварује се смањењем потрошње примарне односно финалне енергије применом мера енергетске ефикасности у секторима производње, преноса, дистрибуције и потрошње енергије. Неопходно је радити на повећању конкурентности производа и услуга. Спровођењем мера енергетске ефикасности битно се смањују трошкови производње по јединици производа, односно трошкови пружених услуга. То ће довести до одрживости коришћења енергије, односно до општег смањења потрошње, уз корекцију *rebound* ефекта, до боље примене расположивих технологија и захтева екодизајна, веће ефикасности и економичности у коришћењу енергије као и одрживости са становишта утицаја на животну средину, уз примену начела заштите животне средине. Такође, неопходно је дефинисати управљаче енергијом, односно створити

интегрисани систем чији је циљ да утиче на смањење укупне потрошње енергије. Смањење потрошње енергије у секторима производње, дистрибуције, преноса и потрошње енергије обезбеђује се испуњењем минималних захтева енергетске ефикасности за нова или реконструисана постројења за производњу, пренос и дистрибуцију енергије.⁽⁵²⁾

Посебна пажња се мора посветити нормативној заштити учесника. Наиме, често мењање организације енергетског тржишта неминовно повлачи за собом реорганизацију компанија у државном власништву које тренутно послују или су пословале под одређеним условима. Њихова реорганизација никако не сме да резултира мањим квалитетом обављања делатности, већ напротив, повећаним квалитетом. Уведени законски услови се не смеју рестриктивно тумачити и на штету потрошача, већ обратно, *in favorem emptoris*.

9.

Закључак

Међународни енергетски односи развијају се у оквирима опречних тенденција држава произвођача и држава потрошача (конзумента) енергената. Опречни интереси секу се у Вајерштрасовој тачки чија се вредност током времена, односно током развоја односа на енергетском тржишту константно мења. Разлози за промену вредности јесу енергетско осамостаљивање држава, супституција потрошње, енергетска ефикасност, развијање тржишта и др. Уједно, они дефинишу кључне потпоре (стубове) сигурности снабдевања енергетског тржишта: приступ изворима, приступ енергетском тржишту, повећање резерви, енергетску ефикасност и заштиту животне средине.

Приступ изворима треба да буде једнообразно уређен на глобалном нивоу, међутим, сукоб интереса држава потрошача и држава произвођача испречио се усвајању мултилатералног документа који би био у стању да регулише међусобне односе. Несагласје око општег прихватања Повеље о енергији створило је регулаторну празнину која се попуњава практичним решењима у сваком конкретном случају, што не доприноси правој сигурности. Стога је неопходно сачинити регулаторни оквир који би дефинисао крuciјалне односе на међународном енергетском тржишту.

Иницијатива за мултилатерално регулаторно уређење наилази на дијаметралне ставове већ код елементарних питања: право на приступ изворима и право на приступ тржишту.

Став у теорији познат под називом „меркелизам“ полази од енергетских извора као општег добра, што је са међународно-правног становишта неодрживо решење. Такође, приступ тржишту се сагледава кроз начело слободног приступа, што је супротно интересима појединачних инвеститора. Неопходно је наћи одрживи модел који би помирио тежњу за сигурношћу снабдевања и тежњу за максимизирањем профита.

Интерес за стварање одрживог модела постојаће у тренутку када профит достигне граничну вредност прихватљивости, односно до момента у коме ће произвођачи пристати на одређене уступке како би одржали постојећи ниво производње. Инструмент за достизање тог момента јесте енергетско осамостаљивање које се пре свега постиже енергетском ефикасношћу и супституцијом потрошње.

Резултати енергетске ефикасности ограничени су *rebound* ефектом, али је укупан допринос свакако препознатљив. Значајни резултати се постижу

и супституцијом потрошње, односно смањењем укупне потрошње фосилних горива, што битно утиче на тражњу и став великих произвођача.

Изненадна померања на енергетском тржишту компензују се уз помоћ великих резерви. Резерве се могу дефинисати као сопствене и као регионалне. Сопственим резервама се може одговорити на турбуленције привременог карактера чији су узроци углавном техничке природе. Прихватањем система регионалних резерви тежи се дводомом снабдевању и обимнијој флексибилности.

У том смислу, Република Србија је препознала значај регионалног повезивања те је ратификовала Споразум о оснивању енергетске заједнице и Стратегијом развоја енергетике предвидела кључне правце и циљеве кретања националног енергетског сектора. Стубови сигурности снабдевања Републике Србије јесу обезбеђење енергетске безбедности, развој тржишта енергије и свеукупна транзиција ка одрживој енергетици. Дугорочно, политика тежње ка наведеним циљевима треба да доведе до енергетске самосталности и развоја нарочито примарног сектора, у складу са вредностима ЕУ. Осавремењујући свој регулаторни оквир прихватањем вредности законодавства ЕУ у енергетском сектору, Република Србија врши хармонизацију прописа са *acquis communautaire*, што је основни предуслов за примену *ring* концепта и других метода заштите тржишта у складу са европским вредностима. Честе промене у циљу напредовања енергетског сектора не смеју довести до пада квалитета енергетских услуга, већ напротив, до повећане заштите крајњих потрошача и оплемењивања њихових права. Само уз поштовање интереса свих учесника на тржишту може се створити одрживи систем који дугорочно води до веће енергетске самосталности, односно дугорочне сигурности снабдевања енергетског тржишта.

10.

Напомене

¹ На овом месту треба указати на језичке недоследности које постоје у литератури. Наиме, Повељу о енергији (*Energy Charter*) треба разликовати од Уговора о повељи о енергији (*Energy Charter Treaty*). Повељу о енергији, која представља политичко сагласје око појединих енергетских питања подржао је знатно већи број држава у односу на Уговор који има обавезујући карактер.

² Кјото протокол (*Kyoto Protocol*), настао под окриљем Оквирне конвенције ОУН о климатским променама, дуго је био кључни документ који је требало да доведе до смањења емисија штетних гасова на глобалном нивоу. Нажалост, било у целости или делимично кључни загађивачи су одбијали његову примену током периода његове примене. Од споразума из Париза се много очекује. Пре свега, очекује се масовно инкорпорирање у национални систем. Друго, очекује се да резултати буду на вишем нивоу од оних предвиђених Споразумом. И оно што је најважније, очекује се да овај споразум директно утиче на промену свести учесника на енергетском тржишту, односно до супституције потрошње и мање употребе фосилних горива.

³ Азијски тигрови: Тајван, Хонг Конг, Јужна Кореја, Сингапур.

⁴ БРИКС данас чине Бразил, Русија, Индија, Кина и Јужноафричка Република, са напоменом да се Јужноафричка Република касније прикључила споразуму.

⁵ Арапско пролеће – „Арапски устанак“ или „Арапско пролеће“ је термин који почетком 2011. године добија нови смисао, означавајући побуну становника више земаља афричког континента у циљу демократских промена, што је изазвало турбуленције на међународном тржишту нафте и нагли скок цене. Дешавања у том периоду потврдила су чињеницу да је немогуће без обзира на обавезност испуњавања уговорних обавеза превазићи објективне околности које спречавају испоруку енергената, иако се ради о некомерцијалним ризицима какви су политички немири. Истовремена немогућност испоруке више потенцијалних добављача не само да доводи до економских ефеката – поскупљења енергената услед константне тражње и смањење понуде, већ, уколико потраје, и до велике штете услед немогућности набавке енергената у дужем временском периоду (у периоду у ком политички немири трају).

⁶ Термин „седам сестара“ је педесетих година прошлог века доделио бизнисмен Енрико Матеи (*Enrico Mattei*, директор италијанске државне нафтне компаније од оснивања 1953. до 1962. године) компанијама које

су у то време чиниле картел „Ирана“ и представљале највећу извозну силу почевши од четрдесетих до седамдесетих година прошлог века. Седам сестара су биле: *Anglo-Persian Oil Company* (данас: BP); *Gulf Oil, Standard Oil of California* (SoCal) и *Texaco* (данас: Chevron); *Royal Dutch Shell* и *Standard Oil of New Jersey* (Esso) и *Standard Oil Company of New York* (Socony) (данас: ExxonMobil).

⁷ ОПЕК данас чине: Алжир, Ангола, Еквадор, Иран, Ирак, Кувајт, Либија, Нигерија, Катар, Саудијска Арабија, Уједињени Арапски Емирати, Венецуела.

⁸ У периоду оснивања носиоци процеса експлоатације нафте у земљама чланицама ОПЕК-а биле су транснационалне компаније. С обзиром на то да су ОПЕК основале државе, а не компаније, није било места полемикама о евентуалном директном мешању држава у тржишна кретања на светском тржишту нафте. Међутим, почевши од 1973. године па надаље, када је већина земаља чланица национализовала постројења на нафтним изворима и предала их државним компанијама, ОПЕК добија другачији легитимитет јер се спровођење одлука донетих на седницама Конференције лако могло обезбедити у пракси. С тим у вези, карактеризација ОПЕК организације као картела јесте основана, иако *de facto* ОПЕК није удружење компанија, већ држава. Договоре држава чланица ОПЕК-а је лако спровести јер су компаније под њиховом директном контролом.

⁹ Вишак средстава у рукама у то време неиндустријализованих земаља изазвао је турбуленције на међународном тржишту енергената и допринео слому златног стандарда 1973. године у Бретон Вудсу. Уједно подигнут је ниво инвестиција у објекте који ће у будућности омогућити лакшу прераду и дистрибуцију нафте.

¹⁰ У том периоду, цену је било тешко предвидети на недељном нивоу јер се талас политичке нестабилности брзо ширио у многим земљама. Цена сирове нафте је из месеца у месец варијала за више процената (у неким чак више од 10%), што је био додатни удар на тражњу.

¹¹ Јужни ток је напуштени пројекат изградње гасовода који спаја руска налазишта гаса са тржиштем Европске уније, пролазећи преко Бугарске и Србије и заобилазећи Украјину. Србија је на плану реализације тог пројекта било врло активна и донела је: Закон о утврђивању јавног интереса и посебним поступцима експропријације и прибављања документације ради реализације изградње система за транспорт природног гаса „Јужни ток“ („Сл. гласник РС“, бр. 17/2013), Закон о давању гаранције Републике Србије у корист *Deutsche Bank AG London* по задужењу јавног предузећа „Србијагас“ Нови Сад ради реализације пројекта „Јужни ток“ („Сл. гласник РС“, бр. 124/2012). Уговор о изградњи интерконектора Србија је потписала 08.7.2014. године.

¹² У литератури се може наћи подела и на неисцрпљиве и исцрпљиве ресурсе. Неисцрпљиви обновљиви ресурси су: а) дисперговани ресурси: соларни, ветар, таласи и падавине, и б) акумулирајући ресурси: ваздух и океани. Исцрпљиви обновљиви ресурси су: а) биолошки ресурси: шуме, рибљи фонд и биомаса, и б) акумулирајући ресурси: слатководни басени, издани и земљиште

¹³ Названо по Карлу Теодору Вилхелму Вајерштрасу (*Karl Theodor Wilhelm Weierstrass*), немачком математичару који се сматра „оцем модерне

анализе“. Његове дефиниције граничне вредности у математичкој теорији више пута су у литератури коришћене ради објашњавања друштвених односа.

- ¹⁴ Како је Вајерштрас поставио више теорема граничних вредности, које објашњавају поједине законитости у одређеним скуповима, то је за потребе овог рада усвојен назив Вајерштрасова тачка, као показатељ да када она постоји, постоји и граница уравнотежења интереса великих произвођача и великих потрошача енергената, а свака од тих група интереса има своју садржину која се међусобно разликује, и која се испитује и доказује у сваком конкретном случају.
- ¹⁵ Пад цене нафте ће постојати уколико, услед потребе финансирања ратних сукоба, једна или обе сукобљене стране продају нафту и деривате далеко испод тржишне цене како би остварили тактичку предност у односу на свог противника (најчешће куповином савременијег оружја, муниције и других војних средстава).
- ¹⁶ Русија и Немачка су билатералним уговором уговорили и спровели у дело изградњу подводног гасовода „Северни ток“ од Виборга у Русији до Грајфсвалд у Немачкој, и на тај начин, ослањајући се на правила која важе у међународним водама, мимоишли неколико држава које би се потенцијално нашле на копненој рути гасовода, што је изазвало велики револт појединих држава. Оправдавајући став за овакав потез са аспекта евентуалној ограничавања учешћа заинтересованих држава у том пројекту јесте да су и оне, ако су већ заинтересоване, могле да са Русијом развију пројекат који би био обострано прихватљив, те да у том смислу немају никаквих ограничења. Изградња Северног тока је након свечане церемоније званично почела 09.4.2010. године. Капацитет гасовода је 55 милиона кубних метара годишње. Дугачак је преко 900 km и постављен на максималној дубини од 2000 m. Пуштен је у рад 2012. године.
- ¹⁷ Ради се о полуострву на граници између Црне Горе и Хрватске дугачком 300 m и широком 200 m, за које се претпоставља да је богато минералима.
- ¹⁸ Кишна шума јесте генерички назив за шумске екосистеме који се простиру са обе стране Екватора (тропске кишне шуме) – басен Амазона, Заир, Индонезија и др. односно у подручјима умерене климатске зоне у подручјима северне Америке, Чилеа, Тасманије и Новог Зеланда. Карактерише их веома влажна и топла клима која погодује бујној вегетацији.
- ¹⁹ Детаљне одредбе могу се наћи у члану 2. и 10. Закона о ратификацији уговора о оснивању енергетске заједнице.
- ²⁰ Рецитал 22. Директиве прописује: „Сигурно снабдевање енергијом кључни је елемент јавне безбедности и на тај начин битно је повезан са ефикасним функционисањем унутрашњег тржишта гаса и интеграцијом одвојених гасних тржишта земаља чланица. Гас може стићи до држављана земаља чланица Европске уније искључиво путем мреже. Функционална отворена гасна тржишта, а посебно мреже и друга инфраструктура повезана са снабдевањем гасом, кључни су за јавну безбедност, конкурентност привреде и благостање држављана земаља чланица Европске уније. Особама из трећих земаља би, према томе, требало дозволити да контролишу преносни систем или оператора преносног система само ако поштују услов ефикасног власничког раздвајања који важи унутар Европске заједнице [...] Сигурност снабдевања заједнице енергијом посебно

изискује процену независности рада мреже, ниво зависности Европске заједнице и појединачних земаља чланица од снабдевања енергијом из трећих земаља и однос према домаћој и страниј трговини и инвестицијама на пољу енергије у датој трећој земљи. Сигурност снабдевања би, према томе, требало проценити у реалним околностима конкретног случаја, као и у светлу права и обавеза које проистичу из међународних закона, посебно из међународних споразума Европске заједнице и заинтересоване треће земље.“

- ²¹ „Да бисмо заштитили отвореност нашег тржишта, да бисмо заштитили предности онога што ће власничко раздвајање донети, морамо поставити услове страним компанијама у погледу власништва у појединим сегментима, да бисмо били сигурни да сви послујемо под истим условима.“, Хозе Мануел Барозо, 19.9.2007. доступно на <http://www.euroactiv.com/energy/gazprom-clause-issues-russia-ult-news-218748>.
- ²² Регулаторно тело донеће нацрт одлуке о сертификацији оператора преносног система у року од четири месеца од датума пријаве оператора преносног система за сертификат. Детаљно одредбе се могу тумачити увидом у члан 11. 2009/73/ЕС.
- ²³ Повратни ефекат се може објаснити као пораст потрошње енергије, до ког је дошло услед побољшане продуктивности.
- ²⁴ Седница се у литератури назива и „Rio +5“.
- ²⁵ Миленијумски развоји циљеви утврђени су Миленијумском декларацијом Уједињених нација, усвојеном 2000. године на „Миленијумском самиту“.
- ²⁶ Први нафтни шок (1973–1974), иранска револуција (1979–1980), први заливски рат (1990), прва интервенција Организације земаља извозница нафте почетком 1999. до јесени 2000, нагли индустријски развој „азијских тигрова“ и потом земаља БРИКС-а почевши од краја XX века до данас. Природне катастрофе, какве су снажни урагани („Рита“, „Катрина“, „Густав“), цунами („Фукушима“, „Хаијан“) и друге природне катаклизме, такође су изазвале велике поремећаје на тржишту.
- ²⁷ Настанак америчких стратешких резерви нафте се везује за период арапско-израелског рата 1973. године. Као одговор на подршку Сједињених Америчких Држава Израелу, Организација арапских земаља извозница нафте (ОАРЕС) наметнула је ембарго на нафту Сједињеним Америчким Државама, Холандији и Канади и смањила производњу. За време транспорта арапске сирове нафте од тренутка увођења ембарга до приспећа нафте у САД цена увезене сирове нафте је порасла са 4 долара по барелу на просечну цену од 12,50 долара током целе 1974. године. О овој појави је писао Бамбергер.
- ²⁸ Уговор о функционисању Европске уније (*TFEU – Treaty on the Functioning of the European Union*, Лисабонски уговор), који је на снагу ступио крајем 2009. године, унео је велике промене на пољу енергетике у Европи. Члан 194. Уговора донео је конкретни правни основ за развој европске енергетске политике. Настао је као резултат компромиса између поштовања државног суверенитета чланица ЕУ и њиховог права на коришћење природних ресурса и заједничке надлежности Европске уније. Уговором се посебно истиче да циљеви европске енергетске политике из Уговора о функционисању ЕУ морају бити испуњени „у духу солидарности између земаља чланица“ (чл. 194. ст. 1. TFEU).

²⁹ Отуда и назив „gas-ting“ концепт.

³⁰ С привредним опоравком Русије и Украјине у првој деценији XXI века донекле је побољшана сарадња између две земље. Међутим, укључивањем Украјине и Русије на светско тржиште Русија и Украјина имају озбиљна неслагања у погледу цене гаса. Од 2004. нагло се повећала разлика између европских цена и цена гаса за земље чланице Заједнице независних држава (*ЗНД – Содружество Независимых Государств* је међународна организација или савез, који се састоји од 10 бивших совјетских република: Јерменије, Азербејџана, Белорусије, Казахстан, Киргистана, Молдавије, Русије, Таџикистана и Узбекистана. Туркменистан је изашао из чланства 26.8.2005. те је данас само придружена чланица). С тим у вези Газпром је затражио да се цене гаса за земље ЗНД подигну на ниво европских нето остваривих цена нафте (тј. европске граничне цене умањене за трошкове транспорта). У јануару 2006. избио је спор око утврђивања цене између Украјине и Газпрома, као и око услова за увоз гаса (тј. како ће се управљати турско-руско-украјинским односом и која ће бити улога посредника). Русија је обуставила извоз гаса Украјини на три дана. Украјина је преусмерила количине упућене ка Европи, па је снабдевање неких средњоевропских земаља на кратко ослабило. У јануару 2009. Русија је у потпуности обуставила испоруку Украјини, али је Украјина задржала гас намењен Европи. Недостатак „европског“ гаса проузроковао је тешку енергетску кризу у чије су се решавање укључиле не само државе Европске уније, које су биле најпогођеније, већ и друге државе. Резултат је био потписивање споразума између Украјине и Русије. Имајући у виду најаву Русије да од краја 2018. године више неће вршити транспорт гаса преко територије Украјине, кључни правац снабдевања гасом остаје без значаја, а Европа се мора преоријентисати ка алтернативним правцима.

³¹ Предложени гасовод за транспорт руског природног гаса до Италије (преко Црног мора, Бугарске и Грчке) и Аустрије (преко Црног мора, Бугарске, Србије, и Мађарске). Изградња је суспендована због међусобног неразумевања ЕУ и Русије. Наиме, ЕУ инсистира да се укине монопол приступа снабдевача гасоводу, док Русија то одбија.

³² Турски ток је назив за гасовод који је требало да замени Јужни ток. Требало је да се простире од Русије до Турске преко Црног мора. Пројекат је предложио руски председник Владимир Путин у децембру 2014. године, током своје посете Турској. У новембру 2015. Русија је обуставила разговоре о развоју пројекта. У децембру 2015. Турска је формално напустила пројекат.

³³ На референдуму у Криму 96% гласача изјаснило се за припајање Крима Русији, што је изазвало велики револт Украјине и држава ЕУ, али и земаља ван Уније.

³⁴ Такође познат као гасовод Грузије–Украјине–ЕУ је предложени пројекат гасовода за транспорт природног гаса из региона Каспијског мора према Украјини и даље према Пољској.

³⁵ У доступној литератури најчешће се наводи пример Канаде, за коју се процењује да располаже са 173 милијарди барела чврстог битумена из кога је могуће добити нафтне деривате, што према проценама ставља Канаду на друго место по резервама нафте, одмах иза Саудијске Арабије.

Порастом цене нафте на светском тржишту стварају се услови за све већа улагања у нове – скупље технологије.

³⁶ Поштујући основну поделу извора енергије који се у природи налазе у свом основном стању (примарним изворима) на: изворе носиоце хемијске енергије (горива); изворе потенцијалне енергије, водене снаге (плима и осека) изворе носиоце нуклеарне енергије (нуклеарна горива) изворе носиоце кинетичке енергије (ветар, морски таласи) изворе носиоце топлотне енергије и геотермална енергија (топлота воде и земље) изворе зрачења – Сунчево зрачење.

³⁷ 33,5% у 2010. години.

³⁸ Србија је земља која се сукобљава са проблемом беле куге на својој територији. Творци нацрта грађанског законика желе да нађу решења за тај проблем. Ратко Слијепчевић, секретар Комисије за израду Грађанског законика, више пута је у медијима изјавио да чланови Комисије имају идеју да се законом пропише да право на тзв. демографску накнаду има свака жена која има троје деце у Србији. Требало би да се исплаћује месечно и да траје до пунолетства најмлађег детета. Остаје да се види да ли ће такав предлог нацрта проћи целокупну процедуру и бити прихваћен.

³⁹ У новијој историји познат је случај *Buncefield fire*, односно једна од највећих експлозија резерви горива 2005. године. Ради се о угрожавању животне средине и безбедности људи у већој мери. Том приликом експлодирао је *Hertfordshire Oil Storage Terminal* (Енглеска), тј. експлодирао је 227.124.710 литара нафте. Такође, у Мексичком заливу 2010. године тзв. *Macondo* инцидент – експлодирала је нафтна платформа, што је изазвало изливање огромних количина нафте у море. Такође, приликом експлозије погинуо је велики број људи.

⁴⁰ Ратификацијом Уговора о оснивању енергетске заједнице Република Србија се обавезала на поштовање следећих директива: 1) у оквиру енергетске безбедности: Директива 2005/89/ЕЗ о мерама за обезбеђење сигурности снабдевања електричном енергијом и инвестицијама у инфраструктуру; Директива 2004/67/ЕЗ о мерама за обезбеђење сигурности снабдевања природним гасом; Директива 2009/119/ЕЗ о утврђивању обавезе држава чланица о одржавању минималних резерви сирове нафте и/или деривата нафте; 2) у оквиру прописа о организовању тржишта енергије: Директива 2009/72/ЕЗ о заједничким правилима за унутрашње тржиште електричне енергије; Уредба 714/2009 о условима за приступ мрежи за прекограничну размену електричне енергије; Директива 2009/73/ЕЗ о заједничким правилима за унутрашње тржиште природног гаса; Уредба 715/2009 о условима за приступ мрежи за транспорт природног гаса; 3) у оквиру прописа о тзв. „одрживој енергетици“: Директива 2006/32/ЕЗ о енергетској ефикасности код крајње потрошње и енергетским услугама; Директива 2010/30/ЕУ о навођењу потрошње енергије и других ресурса код производа који утичу на потрошњу енергије помоћу обележавања и стандардних информација о производу; Директива 2009/28/ЕЗ о промоцији употребе енергије из обновљивих извора; 4) у оквиру прописа о заштити животне средине: Директива 85/337/ЕЕЗ о процени утицаја одређених јавних и приватних пројеката на животну средину; Директива 2001/80/ЕЗ о ограничењу емисија одређених постројења у ваздух из великих постројења за сагоревање (ЈЦП директива); Директива 2010/75/

ЕУ о индустријским емисијама (интегрисаном спречавању и контроли загађења); Директива 1999/32/ЕЗ о смањењу садржаја сумпора у појединим течним горивима; Директива 79/409/ЕЕЗ о очувању дивљих птица.

- ⁴¹ У табели нису приказане резерве које се налазе на Косову и Метохији.
- ⁴² *Ten* је ознака за тону еквивалентне нафте.
- ⁴³ Аутори пре свега мисле на значај биомасе за производњу енергије, која је у Србији веома мало искоришћена у односу на потенцијале.
- ⁴⁴ Споразум о стабилизацији и придруживању између Европских заједница и њихових држава чланица с једне стране и Републике Србије с друге стране од 2008. године потврдио је значај Уговора о оснивању Енергетске заједнице. У овом споразуму је подвучена нужност сарадње Републике Србије и Европске уније на развијању тековина Енергетске заједнице и интеграције Републике Србије у енергетско тржиште Европске уније.
- ⁴⁵ Израз „извори“ права употребљавају се у материјалном и формалном смислу. Појам извора у материјалном смислу се везује за друштвене факторе и узроке који су довели до стварања норме. Управо се под изворима права за функционисање енергетског тржишта сматрају извори у материјалном смислу.
- ⁴⁶ На међународном плану Република Србија је закључила низ споразума који се директно или индиректно тичу развоја енергетског тржишта *in concreto*, на пример: Меморандум о разумевању између министарства рударства и енергетике Републике Србије и министарства природних ресурса и заштите животне средине Републике Белорусије о сарадњи у области геологије („Сл. гласник РС – Међународни уговори“, бр. 7/2014); Уредба о ратификацији споразума између владе Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и владе Социјалистичке Републике Румуније о условима проширења сарадње у коришћењу хидроенергетског потенцијала Дунава („Сл. лист СФРЈ – Међународни уговори“, бр. 12/78); Уредба о ратификацији споразума о привилегијама и имунитетима Међународне агенције за атомску енергију („Сл. лист СФРЈ – Међународни уговори и други споразуми“, бр. 1/64); Закон о потврђивању конвенције између савезне владе Савезне Републике Југославије и владе Румуније о експлоатацији и одржавању хидроенергетских и пловидбених система Ђердап I и Ђердап II, са прилозима („Сл. лист СРЈ – Међународни уговори“, бр. 7/98); Закон о потврђивању протокола из 1992. године о изменама и допунама Међународне конвенције о грађанској одговорности за штету проузроковану загађењем нафтом, усвојене 29. новембра 1969. године („Сл. гласник РС – Међународни уговори“, бр. 12/2010); Закон о потврђивању споразума између владе Републике Србије и владе Републике Италије о сарадњи у области енергетике („Сл. гласник РС – Међународни уговори“, бр. 7/2012); Закон о потврђивању споразума о финансирању („додатно финансирање пројекта енергетске ефикасности за Србију“) између Републике Србије и Међународног удружења за развој („Сл. гласник РС – Међународни уговори“, бр. 83/2008); Закон о потврђивању споразума о кредиту за развој (пројекат хитне стабилизације у снабдевању електричном енергијом у републици Црној Гори) између Савезне Републике Југославије и Међународног удружења за развој, са прилозима („Сл. лист СРЈ – Међународни уговори“, бр. 11/2002); Закон о потврђивању споразума о зајму („додатно финансирање пројекта

енергетске ефикасности за Србију“) између Републике Србије и Међународне банке за обнову и развој („Сл. гласник РС – Међународни уговори“, бр. 83/2008); Закон о потврђивању споразума о зајму између KfW, Франкфурт на Мајни и Републике Србије у износу до 15.000.000 евра за пројекат енергетске ефикасности у јавним објектима („Сл. гласник РС – Међународни уговори“, бр. 6/2015); Закон о потврђивању Статута Међународне агенције за обновљиву енергију (ИРЕНА) („Сл. гласник РС – Међународни уговори“, бр. 105/2009); Закон о ратификацији финансијског уговора између Савезне Републике Југославије и Европске инвестиционе банке (пројекат обнове енергетског сектора) („Сл. лист СЦГ – Међународни уговори“, бр. 3/2003); Закон о ратификацији споразума између Савета министара Србије и Црне Горе и владе Румуније о капиталном ремонту, модернизацији и повећању инсталиране снаге хидроагрегата хидроенергетског и пловидбеног система Ђердап II („Сл. лист СЦГ – Међународни уговори“, бр. 18/2005); Закон о ратификацији споразума између Савезног извршног већа Скупштине Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и владе Социјалистичке Републике Румуније о даљем проширењу сарадње у коришћењу хидроенергетског потенцијала Дунава, са прилозима 1 и 2 („Сл. лист СФРЈ – Међународни уговори“, бр. 4/88); Закон о ратификацији споразума о кредиту за развој (пројекат енергетске ефикасности у Србији) између Србије и Црне Горе и Међународног удружења за развој, са прилозима („Сл. лист СЦГ – Међународни уговори“, бр. 11/2004); Закон о ратификацији уговора о финансирању између Србије и Црне Горе и Европске инвестиционе банке (пројекат управљања електроенергетским системом) („Сл. лист СЦГ – Међународни уговори“, бр. 5/2004); Закон о задужењу Савезне Републике Југославије код Међународног удружења за развој (кредит за финансирање пројекта хитне стабилизације у снабдевању електричном енергијом у Републици Црној Гори од 3,8 милиона *SDR* (енгл. *Special Drawing Rights – специјална права вучења* представљају активу земаља чланица формирану од стране Међународног монетарног фонда 1969. године) „Сл. лист СРЈ“, бр. 65/2002); Закон о задужењу Србије и Црне Горе код Међународног удружења за развој (пројекат енергетске ефикасности у Србији) („Сл. лист СЦГ“, бр. 25/2004).

⁴⁷ Применом стандарда ЕУ, на који упућује сам Споразум, може се пратити функционисање појединих националних тржишта пре и после примене вредности Споразума. Уколико се покаже у дужем временском периоду да ефекти задовољавају опште прихваћене интенције, сам систем ће се наметнути као прихватљив на глобалном нивоу.

⁴⁸ Споразум из Париза (*Paris Agreement*) усвојило је 195 држава на 21. конференцији о климатским променама која се одржавала у Паризу у децембру 2015. године и представља први глобални правно обавезујући документ. Уколико масовно буде ратификован, требало би да да далеко боље резултате него што је имао Кјото протокол у периоду своје примене.

⁴⁹ Закон о енергетици усклађен је са: Директивом 2009/72/ЕЗ Европског парламента и Савета од 13. јула 2009. која се односи на заједничка правила за унутрашње тржиште електричне енергије и укидање Директиве 2003/54/ЕЗ; Директивом 2009/73/ЕЗ Европског парламента и Савета од 13. јула 2009. која се односи на заједничка правила за унутрашње

тржиште природног гаса и укидање Директиве 2003/55/ЕЗ; Уредбом (ЕЗ) 714/2009 Европског парламента и Савета од 13. јула 2009. о условима за приступ мрежи за прекограничну размену електричне енергије и укидању Уредбе (ЕЗ) 1228/2003; Уредбом (ЕЗ) 715/2009 Европског парламента и Савета од 13. јула 2009. о условима за приступ мрежи за транспорт природног гаса и укидању Уредбе (ЕЗ) бр. 1775/2005; Уредбом (ЕЗ) 713/2009 Европског парламента и Савета од 13. јула 2009. о оснивању Агенције за сарадњу Регулатора у области енергетике.

⁵⁰ Директива Савета 2009/119/ЕЗ од 14. септембра 2009. о утврђивању обавезе држава чланица о одржавању минималних резерви сирове нафте и/или деривата нафте.

⁵¹ Закон је усклађен са: Директивом 2010/30/ЕУ навођењу потрошње енергије и других ресурса код производа који утичу на потрошњу енергије помоћу обележавања и стандардних информација о производу; Директивом 2006/32/ЕЦ о енергетској ефикасности код крајње потрошње енергије и енергетским услугама и делом директиве 2010/31/ЕУ о енергетским својствима зграда који се односи на преглед система за грејање и система за климатизацију, док је са осталим деловима Директиве усклађен Закон о планирању и изградњи и релевантни подзаконски акти.

⁵² Видети чл. 2. и 3. Закона о ефикасном коришћењу енергије.

11.

Индекс појмова

- Арапско пролеће 80
acquis communautaire 92, 121
Агенда 21 97
азијски тигрови 79
Арктика 87
- Бели ток 105
боља погодба 87
- Вајерштрасова тачка 75, 86
- Газпром клаузула 92
глобални интерес 87
- ефекат *rebound* 94, 109, 118, 120
Енергетска заједница 92, 104, 109, 113, 116, 121
енергетски односи 75, 97, 106, 114
- интерес очекивања 86, 87
- Јужни ток 82, 105
- Кјото протокол 79, 88
концепт *ring* 101, 104, 105, 106, 108, 121
- меркелизам 87, 120
мултилатерализам 86
- одржива енергетика 107, 109
- парадокс законитости енергетског тржишта 110
Повеља о енергији 75, 114
политика двоструког колосека 105
- Северни ток 91, 124
Споразум из Париза 97, 114
Споразум о стабилизацији и придруживању 113
сток аранжмани 101, 102
супституција потрошње 95, 97, 99, 100
- Турски ток 97, 105
- умрежавање тржишта 104

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

620.9
620.9:341

DIMITRIJEVIĆ, Žarko, 1980-

Four Pillars of Security of Supply in the Energy Market / Žarko Dimitrijević ; [translated by Bojana Dodić]. - Belgrade : Andrejević Endowment, 2016 (Belgrade : Instant system). - 131 str. ; 24 cm. - (Dissertatio edition / Andrejević Endowment, ISSN 0354-7671 ; 356)

Nasl. str. prištampanog srp. prevoda: Четири стуба сигурности снабдевања енергетског тржишта. - Тираж 500. - Notes: str. 54-62. - Registar. - Bibliografija: str. 64-66.

ISBN 978-86-525-0261-5

a) Енергетска политика b) Енергетика - Међународни односи - Правни аспект
COBISS.SR-ID 223006732